

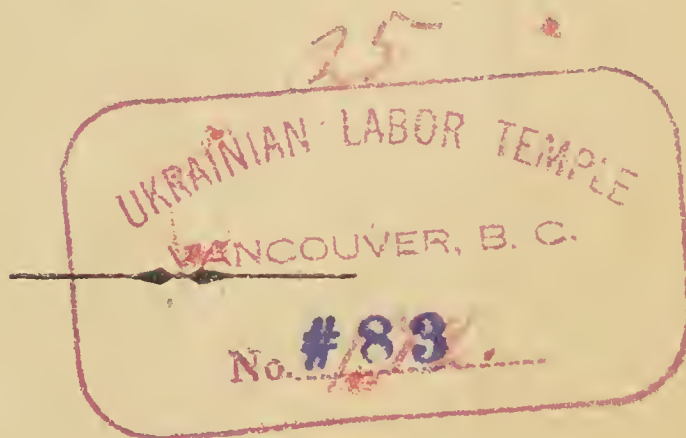
Подарунок Б. Н. Довгасюк.

Н. САУЕР

ЦІНА КРОВИ

ПОВІСТЬ

Переклав М. Ірчан.

Накладом
Робітничо-Фармерського Видавничого Товариства

Вінніпег, Ман., Канада

1925

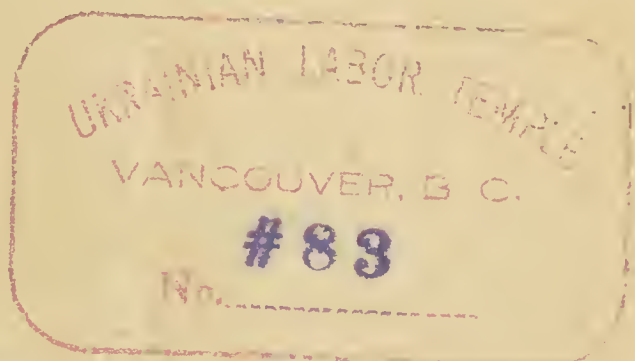
З ДРУКАРНІ "УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИЧИХ ВІСТЕЙ",
ріг вулиць Прічард і МекГрегор, Вінніпег, Ман.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА.

Тема цієї дуже цікавої повісті взята з життя підпільної революційної партії в бувшій царській Росії, себто в колишній її території після японсько-російської війни і невдалої революції 1905 року.

Зазначую, що автор Н. Сауер мені особисто невідомий з російської літератури і я ніяк не міг довідатися, на якій мові була вперше написана повість. Переклад зробив я з німецької книжки, де вправді не було зазначено, що й вона перекладена, але після моїх спостережень не виключене, що оригіналом повісті не німецька а якась инша мова.

М. Ірчан.

828

I.

Настали дні, в яких життя стало невиносимо тяжким і трудним. Всі були гей-би обмотані металевим дротом, підозрінням, злобою і ненавистю. Один-одному перестав вірити, а навіть на кращих товаришів дивилися з жахом. Думали мимоволі:

— Чи не продає Юда поцілунком?

Але, як глибше задумувалися над цим, тоді обвинувачували себе в несправедливості і недоказаності власного підозріння, жаліли своєї думки, мучилися і знову думали:

— Хто-ж це?... Хіба ти?...

Хтось невідомий і тайний, захований, як людська думка жив між ними, в самому серці їх, знав кожний рух їх, кожний плян і самий невидний приводив на них поліцію та жандармів, що нічною приходили до помешкання з певністю, як-би самі ті речі переховували, находили нелегальні друкарні, зброю і листи, замикали людей, про яких всі були певні, що вони найменше підозрілі. Таємні помешкання революціонерів стали подібні до поліційних участків, в яких зголошувалися новоприбувші революціонери. Все, що балакалося тихцем на зібраннях, в темних закутках, на таємних нарадах комітету, було відоме поліції... Сьогодні в партії не було вже нічого тайного...

З ревізій, арештувань і відкривань було ясно одно: зрадник, що повідомляв поліцію про місця засідань і загальних зібрань, не був ніяким поверховним провокатором за двацять, тридцять карбованців в місяць, не був ніяким шпіоном штучно замішаним в партію, паницею або дурачком. Був це хтось з партійних, розумний і обережний, як лис, член партійного комітету, людина поза всіми підозріннями, маючи заразом довіря в своїх товаришів. Після насильних ревізій в комітеті залишилося чотирох товаришів: Андреев, Соломко, Невідомий, якого називали теж або “маленький”, або “число тринадцять”, і Ласкавець. Цим чотиром було ясно, що один між ними є — зрадником. Три, які не були зрадниками, мучилися підозрінням, що палило їх мозки, боялися один-одного і не бачили виходу...

Коли сходилися після звичайної праці, найчастіше говорили про провокацію. І всі чотири про це з однаковою нехиттю і ненавістю: три щиро, один — зрадник — з вдаванням.

А все-ж таки ніхто не був на стільки рішучим, щоби сказав:

— Товариші ! Один з нас є зрадником...

Соломко — це було його нелегальне ім'я, власне одно з його нелегальних імен — приходив завжди на комітетове засідання пізніше всіх, бо довго блукав вулицями і проулками. Тоді сідав в куті, де непадало світло лампи і в темноті видніло його змучене-бліде обличчя і такіж змучені очі. З свого кута Соломко слідував за всіми.

Думав, що так найде провокатора. В не-

значній дрібниці, в інтонації, зміні голосу, в тому або другому русі, він ждав відкриття.

Зараз говорить Невідомий. Спокійно, але обережно, передумує кожне слово, як людина, яка вміє цінити конспірацію, тримати язик за зубами навіть між найблищими товаришами; ніколи не тратить ані одного слова. Він — завзятий сторонник чистки партії від сумнівних одиниць, домагається, щоби за всяку ціну, як найенергійніше працювати, без огляду на зраду.

— Власне через це мусимо працювати, що між нами є зрадники!... — додає спокійно, але гостро.

Соломко його знає... як довго?... Чотири роки. Разом були на заслання; тоді Невідомий мав ім'я. Разом утікли. Розійшлися в різні боки, а потім зійшлися в комітеті міста. А Соломко знав про него такі дві-три речі, за які Невідомого зараз повісили-б, і то за кожною окремо... Може він бути зрадником?... Ні, ні! Тисячу разів ні...

Біля Невідомого сидить Ласкавець. Рідко робить замітки, але все так поважно, що всі слухають його з надзвичайною увагою. Теж він самий слухає всіх уважно і легко хмарить брови під широким, відкритим чолом. Як говорить на вічах, очі всіх приковуються до його інтелігентного, гарного обличчя. І горять тоді його очі відвагою та довірям. Він уміє підняти маси. Є найстаршим з членів комітету в місті А. І хто кине каменем на цього доброго товариша та пристрасного провідника?... Ні, ні! Ніхто не кине.

Соломко дивиться довго і вперто на тре-

того товариша — Андреева. Барчистий, з чорною бородою, дуже часто замазаний сма-рами парових кітлів. Видається твердим, а на-віть — злим. Бо, хто-ж не знає, як віск мягкой, кришталево чистої душі Андреева?... Це вид-ко з його перших слів. Немає в ньому ані крихі-точки нещирості, вкінці й обережности. зви-чайна промова його проста, переплітувана на-родніми приповідками і видається простоду-шною для людини з багатим знанням. Часто вважали його лише добрим, порядним і чесним, безмірно ідейним товаришом, що відчув життє-ву правду душею... Але, як було потрібно, Ан-дреев поборював всі перешкоди. За паровими машинами таємно перечитував багато книг. Як самоук, вивчив французьку й німецьку мови, щоби міг читати в оригіналі соціалістичних те-оретиків.

Був найкращим організатором робітничих гуртків, найкращим пропагатором і мистцем у виконуванню найтящих завдань.

— Візьмете це на себе? — питали його ча-сто. — А це дуже ризиковна річ...

— Так що з того? — відповідав усміхаю-чись доброю усмішкою Андреев. — Що буде можна, доки сил стане, зроблю...

Соломко любив Андреева; був звязаний з ним близькою дружбою, що перевищала дру-жні потяги людей однаково думаючих. Відкри-вали собі інтимности з життя, таємниці, думки і сні...

Дивлячись сьогодні на обличчя Андреева, Соломко думав:

— Андреев був би зрадником?... — і засміяв-

ся в думці з цього. Не може-ж бути, як неможна задержати сонця, як не можуть ходити дерева... Соломко знов переглянув всіх по порядку. Хто з тих трьох? Немає підозріння, нема доказів а всетаки один з них ще сьогодні вечером напише охранці*) донос про партійне засідання.

Справ було мало і ніхто не хотів гаяти часу. Розходилися. Соломко шепнув на сходах Андрееву:

— Ходім до мене. Хочеш?...

— Маєш що-небудь їсти? Тоді піду!

— Маю...

Густий але дрібний дощ малими краплями, як макове зерно, посипав вулиці і так вохкі від мряки осіннього вечера. Лямпарі бігали від стовпа до стовпа і по дорозі їх родилися вогники, не веселі, а якісь жовтовато-червоні, як вигасаючі очі старців, що нічого не бачать, а всетаки жадібно вдивляються в мрак.

Все — будинки, церкви, кількох прохожих і візники виглядали якісь жалісні, змочені, пом'яті.

Соломко з Андреевим йшли хутко, перескакуючи болотняні калабані. На розі вулиці оглянувся за ними якийсь дивний чоловік в плащі з високо піднятим ковніром і в волохатій шапці, насуненій на очі. З боку видавалося, що хоче йти до них, але не може рішитися. Здержувався за ними 10 — 15 кроків, переходив з одного боку вулиці на другий, приспішував або приставав. Зовсім, як вони. А коли Солом-

*) За царських часів в Росії шпійонська-жандармська тайна інституція.

ко з товаришом пристанули, чоловік став також і почав оглядати вітрину першої принагідної крамниці, кутив цигарку і ждав, доки не підуть далі... Тоді і він йшов рівномірно за ними, сунувся, як тінь.

Соломко запримітив це досвідченим оком людини, що привикла до таких річей. Якось затрясся і випростувавсь, як-би його вкололи чимсь гострим у спину; бистро оглянувся і побачив, як темна постать скочила в бік порога будинку. Потягнув Андреева за рукав і шепнув:

— Маємо за собою шпіона.

— А-а-а — повільно сказав Андреев — добре. Давай, відійдемо відсіль.

Приспішили, хутко перейшли кілька разів з одного боку на другий, просувалися через довгі ряди візницьких бричок, минали більші вулиці і вишукували криві-бічні вулички.

Не говорили, тільки тут або там один одному кинув:

— Направо: За мною до гостинниці “Бельвю”... Сюди...

Чоловік, що слідив їх, неначе від кількох хвилин загубився. Але на Павлівській площі, повній купецьких будок, Соломко знову запримітив його, як ховався за буду. Тоді повернулися назад, звідки прийшли, з вулички до вулички. На Московській вулиці шмигнули в двері перехідного будинку і хутко перейшли ним на Велику вулицю.

— Поглянь на право, я на ліво...

Оба товариші прижмурили очі і дивилися по рідких прохожих...

Скоро на розі показалася постать шпіона в

волохатій шапці. Задержалася і повернула голову в право і в ліво. Очевидно, цей перехід, шпійон знав добре. Всі три стояли кілька кроків від себе мовчки.

— Видається мені — сказав Соломко — що цей чоловік сміється своїм грубим, веснянкуватим обличчям...

— Чому веснянкуватим?

— Не знаю... Так видається мені...

— А мені видається перш усього, що він чорний, а друге, що разом до тебе не дійдемо... Роби що хочеш, а його не відчепимося. Краще розійдемося в різні боки. Смішно, аби ми його проклятого не позбулися! Один з нас певно врятується, а другий... другий теж якось втіче.

Андреев спішно повернув в право до Музичної вулички, а Соломко в ліво до середини міста.... Шпійон йшов повільно за Соломком.

Вже перестав дощ і було тільки хмарно та вохко. Душу Соломка огорнула якась зневіра, як-би й душа перемокла з плащем і повалялася в рідкому і вонючому міському болоті. Хотілося йому відійти кудись на самоту, відпочити після страшної втоми, пролежати декілька годин без руху, без думки... А це, що крок за кроком йшов за ним шпійон і не можна було позбавитися його, пригадувало тюрму, де за кожним рухом в'язня слідить дозорець. Апатично рушав ногами, апатично дивився на вулиці і прохожих.

Потім, як запримітив, що трясеться від вохкості, бо перемок до нитки, прискішив ходу, покрутився і пристанув перед шкляними дверми великої, ясно освіченої кавярні.

— Маю зайти?... Ех, чорт з ним, хай чекає тут... — подумав про шпіона. — Можливо, що позбудуся його!

Просуваючись поміж столиками в найдавший від вікон кут кавярні, Соломко випадково глянув в дзеркало.

Мав розкудовчене, зліплене дощем волосся; цілій постаті його щось не доставало; видавала-ся незамітною і зморщеною.

— Я заяць — подумав про себе — а мушу бути вовком з гострими зубами і довгими кі-хтями....

— Заяць!...

Сказав принести каву і сидів довго-довго, аж доки не замкнули кавярню.

II.

Тільки на третій день прийшов Андреев. Швидче неміг — мав багато праці. Складав невеличку друкарню в глухій частині міста. Треба було мати її в запасі, бо кожної хвили могла придатися; довкола будинку, в якому була велика друкарня, шлялися вже підозрілі типи з сивими вусами і патлами, що пригадували дешевенькі перуки.

Андреев склав та випробував машину, і весело поспівуючи прийшов до Соломка.

Застав його в присмерках. Сидів без світла. Кімната була довга і вузька. Всі більші речі були розставлені рядом попід стіною, неначе в корабельній каюті. І було неприємно і непристально. Кожний відчував, що тут немає пана, тільки тимчасовий, принагідний громадянин, який не знає певно, чи завтра буде ще ночувати.

— Дома? — спитав Андреев, висуваючись з дверей своєю здоровезною постатю. — Ах... “під віконцем сиджу, доріженьку виджу”... Може неправда? Ну, добрийдень!

— Доброго здоровля! Сідай денебудь брате... Перед хвилию повернувся я з залізниці.

— Їздив?

— Їздив.

— Знаєш про ревізію в Фені?...

Соломко задрожав. Почув, що раптом схо-
лодніло його обличчя а по серці вдарило щось
тупим ударом. Він не ждав нічого подібного:
ані ревізії у Фені, ані свого дивного почування
страху і болю. Хотів як найшвидше спитати-
ся, що сталося з нею, але говорив повільно, як-
би всі слова мав навинені на клубку і вимотував
кожне окремо.

— Замкнули її? — питав тихо .— Найшли
щобудь?

— В тім то й річ брате, що нічогісінько не
найшли... Буде з дівчини щось визначне... А я
й не думав... Памятаєш, як вона з початку...

— Кинь це! Краще розкажуй по порядку! —
перервав Соломко.

— А-а! — засміявся Андреев — по порядку?
Ну, скоїлося так: сьогодні раною відвідали її.
Рили, рили — нічогісінько... Ой, хитре дівча!...
Повинні дати їй важнішу роллю... Тьфу, я знову
збився з дороги.... Так... знаєш, самого капіта-
на водила за ніс... Потім просив вибачення...
Був, мовляв, переконаний, що найде трийцять
револьверів... А найшов... книжку байок і різні
жіночі дрібниці. Як-би так який револьверчик,
але нічого подібного... Все відбулося щасли-
во... Ах, яке то дівча... Та-ж могла легко впа-
сти, як когут в окріп. В полудне Ваня приніс
її знову двацять штук... Справді...

Соломко знову дрогнув, якомсь дивно при-
скочив до нього і замахав руками.

— Тихше... ради бога, тихше... Ах, який ти!

— Але-ж в кімнаті нікого нема...

— Так, так... Тому треба мовчати... Сього-
дня ані слова нікому... Мусимо...

І підбіг до дверей, прислухуючись до кроків мешканців, що виходили, або сходили по сходах.

— Я Василю змучений, розумієш?... А тут на кожному кроці тільки чекаєш... тільки чекаєш... Ось прийдуть, заберуть тебе, потягнуть... Не боюся... Два рази йшов я на заслання. В твердинях, тюрмах — я не боявся.... Але сьогодні то прокляте очікування... Останніх три дні я був не свій, кував пляни, і все думав: щоб як найшвидше взяли мене... Так... бо-ж знають прекрасно про все. Нема куди утікти перед ними... Нема куди утікти... І ось я виїхав був... а там таке саме, як у нас... Скрізь однаково... Ті провокації, мене.. Ні! Ну скажи самий: можна сьогодні комусь вірити? Знаєш Василю... Чуєш... Скажу тобі...

Соломко нахилився до Андреева так близько, що Андреев відчув гаряч його розпаленого обличчя. Швидко, без віддиху говорив:

— Пробач мені, Василю... Не можу... Видається мені, що... знаєш... збожеволію... Підожди... Не переривай мене... Тільки не гнівайся... Можу питатися тебе?

— Але-ж що з тобою діється? Говори... дуже радо...

— Як довідалися про помешкання Ржанових? Тільки ми чотири знали про це... Василю, ти ні? Ні, ні!.. Про тебе не сумніваюся... не відповідай... Подай мені води... Не сердься... Я-ж тільки кажу, один з нас чотирьох...

Андреев не ображувався. Бачив, що Соломко повний терпіння, знервований, хорий, розбитий. І почав його заспокоювати.

— Ти сказав чисту правду. І я це саме брате запримітив. Що-ж стосується нас чотирьох... Бачиш, по перше не треба хвилюватися, бо цим нічого не допоможеш, але за це пошкодиш собі... По друге, необхідно бути обережним... Я дещо придумав, і тому й приплівся до тебе. Так, дещо придумав я і вірю, що виконаю...

— Так що-ж? Скажи! — налягав Соломко.

— Подожди. Чому так швидко? Скажемо так: Хто є провокатором? Невідомо! І ніколи не довідаємося, як будемо сидіти з заложеними руками і нервуватися. Це на твій рахунок друже... Скажім! Ані я, ані ти. Поставмо себе поза підозріння.

— Так, так, — розгарячився Соломко, — ти віриш мені? Я клянуся тобі...

— Кинь присяги!... Без того вірю тобі. Добре. Ані ти, ані я. Тоді — ті два. Треба відгадати тільки, котрий....

— Неможна...

— І я це знаю. Не переривай мене. Невідомого підозрівати, годі, Ласкавця теж неможна... Мусимо... Тямиш: “всі, що воюють мечем, від меча згинуть”. Ми мусимо проти них, як вони проти нас: “Як гукнеш в ліс, то й ліс відгукнеться”. Вони слідять нас, ми брате, будемо слідити їх!... Можливо, що дещо вислідимо...

— Як то?

— Цілком просто, по приміру батьків... Дамо їм до охоранки свого чоловіка...

— Ах, так... — повільно сказав Соломко.

— Так. Маю хлопця — просто золото! Бережу його, з ніким не знайомлю. Був військо-

вим писаром, але практичний... Нехай вступає до охранки... Як писар або урядовець... Не як агент, а просто, як писар...

— Василю... а він не зрадить?

— Певно ні, боже мій! Це-ж чоловік надзвичайно твердий і на все готовий. Я вже випробував його. Не запродасться. Тільки одна умова: про це знаємо лишень ми два. І нехай навіть рідна мама прийшла-б, мусимо мовчати...

— Розуміється, розуміється... Мовчати мусимо... ані слова... мало того! навіть думати не треба...

— Власне про це я думаю... Це перш усього... А чоловіка я дам... Так, так... Хвилюватися непотрібно...

— Мені тільки так... тяжко було...

— А ти переможи себе... Кінець-кінців ми вибемося на верх. Це перше... А друге — на годинку приляжемо і в десятій підемо до Фені...

— Ну, — скоро глипнув Соломко.

— Щоб ну? Не хочеш?

— Я тільки так... Піду...

Лягли побіч себе на постіль, що ледво помістила їх. Лежали і передумували кожний своє.

Андреев про Барвінова, бувшого військового писаря, якого приготував до канцелярії охранки.

Соломко — про Феню.

Йому було приємно і легко думати про неї, таку молоду, змужнілу і щиру. Обличчя Фені — Соломко ясно бачив в своїй пам'яті — гарне і ніжне обличчя молодої дівчинки. Він радів цею ясною красою між повялими вже, часто

тюрмою понищеними обличчями змучених товаришів.

Так мало було краси довкола нього в широкому і тяжкому підпільному життю, що Феня була якоюсь чарівною, ясною плямою.

— Вона, як квіти в Туруханську — подумав Соломко і згадав безконечну зиму на заслання. Тоді лежав він хорий на тиф в закуреній, скучній буді і через вікно бачив тільки одно-одиноке: сніг, білий, блискучий, однобарвний сніг. Так задивлявся на нього, що запримічував кожну, найменшу зміну. Горбики висипані метелицею в ночі, нову галузку кимось відірвану, сліди собаки, що гналися за заяцем. І в одноманітності того снігу, було щось подібне до смерти. Так уявляв собі тоді. Щось безконечне, однородне, туманне... Одного разу прийшов товариш Каган і приніс йому маленьку китицю домашніх квіток: дві сині, а п'ять червоних. Каган поставив перед ним і сказав: "Маєш тут квітки!" Так просто. "Квітки... квітки!"... Червоні, сині квітки! Замаячили перед Соломком, як полумінчики в його дрожачих руках. Притиснув їх до обличчя і сміявся, як дитина і радів тими живими червоними і синіми листочками серед сніжного океану... Так... Феня, як квітка в Туруханську!...

— Сантіментальність! — подумав в душі, але зараз додав: а як-би справді було так! Що з того?

Що-ж, хіба він не може думати про неї? Вона-ж подібна до куща троянди, гнучкого, незломного, м'якого, але міцного. Мріяти про неї?... Так, лиш стільки може... На більше, на

близькість Фені, про яку так багато передумував не раз в душі, він не може подумати. Сьогодні тут, близько неї, а завтра... де він буде завтра? Він, що вічно в небезпеці, гнаний з місця на місце, безіменний, з фалшивим паспортом?.. Він, що не сміє піти до театру, що виходить тільки ночою з свого помешкання, аби надихатися свіжого повітря і довго блукати вулицями ... Хто знає, де буде він завтра? Може в тюрмі, або на заслання, або на шибениці? Може бути забитий на вулиці при виконуванню одної праці, яку робитиме з рішучістю людини засудженої на смерть?.. Як-би одно в друге закохалися, то це був би новий тягар... Тоді кожний поцілунок видався-б йому останнім поцілунком на прощання... Кожний підозрілий дзвінок в їх помешканню грозив-би розбиттям їх радісного щастя, потоптанням недавно розцвілої китиці червоних і синіх квіток!...

Призвичаєний говорити Андрееву все, що непокоїло його, Соломко нежданно спитав:

— Скажи, як думаєш: має право такий чоловік, як я, кохати жінку і старатися за її взаємністю?

— Про що це ти думаєш? — здивовано спитав Андреев.

— Ну скажи: маю право кохати жінку і старатися про її кохання?

Андреев спокійно відповів:

— Розуміється, друже, маєш...

— Так думаєш? Але як це?... Знаєш, що мене можуть замкнути, а потім... повісити...

— Так що з того?... До тої хвилі — кохай! Кохання є одинокий вогонь, що загриває люд-

ство... Без нього люде померзли-б. А що до того — (він показав на шию) — всі ми в “руках божих”...

— Ну, а щоб ти робив з своїми дітьми, скажемо, як-би тебе і жінку засудили на каторгу?... Куди віддаш їх?

— Дам їх машиністові Краскінові...

— Кому?

— Краскінові... Ти не бачив його? Працює зі мною на машині... Ще не розумієш? Ну, тоді йому...

— Чому йому?...

— Чесно працює в партії... Не є гірший від мене. Виховає мені сина на такого чесного, як він самий, а може навіть ліпшого, як я: більш твердого і непохитного.

— Ну, а як його теж замкнуть?

— Тоді дам Краузові.

— Нерозумію тебе... Що-ж то ти хочеш своїми дітьми вимітати чужі кути?

— Ах, чого-ж чужі? — відповів Андреев. — Зовсім помиляєшся брате. По домах, доми, але тільки по наших... Що-ж буде в майбутньому соціалістичному устрою? Спільне виховання дітей, правда? Ну, а я сьогодні це саме копіюю. Нас мало сучасних соціалістів, але хіба-ж ми не є одною громадою?... Як мені повірить товариш по смерті свої діти, буду виховувати їх. Заберуть мене, перебере инший. Чого-ж боїшся? Думаєш відмовляться? Певно ні. Ось приклад: Хто займався дітьми Букварових? Тямиш, того, що був застрілений на площі біля собору. Хто? Власне такий-же пролетар, металіст, до того нежонатий. І виховує.

— Як виховує? Тут треба застановитися... Буде син твій переходити з руки до руки, від одного до другого, ну і ніщо з нього не вийде... Тут так будуть виховувати його, там инакше... Педагогічна механіка!

— Дурниця! Я брате, не боявся-б за свої діти, що їх виховують без педагогіки. Тим краще! Піде від котляра до шевця, від шевця — до друкаря... І пізнає одно: що всі однаково з бідною пробиваються; від всіх навчиться великої ненависти до поневолення і великої любови до свободи... Останнє — придасться брате... Більше голоду й холоду перетерпить дитина в робітника, як-би, скажемо, могла перетерпіти в адвоката... Але-що-ж робити?... Чому мої діти мають виростати в кращих умовах життя, як діти котляра, або шевця? Ні, в цьому відношенні я зовсім спокійний...

— А чому-ж так?

— Ну, ось мої діти...

Десь на башті вдарило десять разів. Повільні, розтяглі удари дзвону пропадали безслідно в безодні ночі.

— Десять... — вискочив Андреев. — Чуєш, твої діти! Де маєш діти?...

Оба розсміялися. Андреев добродушним сміхом щирої людини, Соломко іронічно, гарячково, як сміються люде над власним нещастям.

Хутко одяглися в плащі, погасили світло і вийшли на вулицю — не разом, тільки окремо. Спершу Андреев, потім Соломко.

Перший пішов на право, другий на ліво. Але оба йшли (хоч різними вулицями) в напрямі помешкання молодої товаришки Фені.

III.

Соломко сидів вже майже годину у Фені, що безустанно кормила його яблучним кисілем. Вкінці прийшов Андреев. Привів з собою товариша, якого всі бачили вперше. Був одітий в приличне, чорне одіння, що прилягало до його здорового, вишколеного військовою муштрою тіла.

— Товариш Барвінов — вказав на нього Андреев. — Прошу бути з ним щирим. Людина якій довіряю...

Барвінов не сказав нічого, поклонився і всім міцно стиснув руки, хватаючи їх своїми невеликими, але мускулястими пальцями.

Було йому приблизно 30 років, але обличчя видавалося дещо старшим. Старість цю робили його очі, поважні і гострі, що кожного бачили наскрізь.

В цілій його постаті, очах і рухах, було щось невлучимо поважне і спокійне, що й робило його людиною твердою, сектантом аскетизму, але не пристрасного проповідника або ентузіяста, тільки холодного і розумного чоловіка. Кожний відчував, що мусить говорити з ним поважно, коротко і річево, бо він і на жарт відповість задумано, без усміху і твердо.

Власне це вчитав в ньому Соломко своїм

досвідченим зором. Вичитав і шепнув в ухо Андрееву:

— Робить добре вражіння...

— Золото, а не хлопець! Кремінь! — шепнув Андреев.

В душі Андреев був гордий новим товаришом. Знали себе тільки пів року і не сходилися навіть часто. Але вже при першій зустрічі Андреев зрозумів його.

Барвінов прийшов до нього одної неділі в однострою вищого військового писаря, який доношував тоді, подав йому листа і ждав, аж Андреев перечитав. Коли ж побачив, що Андреев дочитав останню сторінку, спитав:

— Не відмовите?

— Ні, ні!... Сідайте будь ласка... Товариш Зальцман поручає вас, як людину, що цікавиться нашою наукою... Так?

— Так, правда.

— Чому дав вам цього листа?

— Я просив його, щоб він познайомив мене з втаємниченою людиною, пропагатором... Книжка не скаже куди потім маю звернутися. Потрібно людини... Ну, і я прийшов до вас за допомогою...

Андрееву подобалися такі молоді бунтарі, що вперше вступали на тернистий шлях боротьби. Відносився до них, як добрий учитель, знайомився з ними, зближувався, з радістю давав всі поради і розпалював їх душі полум'ям своєї віри.

— Хочете пізнати нашу науку, ідеї? — знов питався тоді Барвінова. — Дуже радо допоможу вам в цій праці... Тільки, знаєте, я цікавий,

що вас привело до такого бажання? Можливо, вас товаришу заагітував хтось? Зальцман, так?

— Перш усього мушу вам сказати — відповів тоді Барвінов — що дотепер я не є вашим товаришом. Вибачте, може це неприємне для вас... Я говорю прямо: З родини виніс я певні консервативні засади і ними жив — як бачите — до цього року. І кажу вам: служив я переконано, як міг і розумів. Але повернуся до своєї давньої віри, якщо ви, або хто небудь другий не позбавить моїх сумнівів...

При дальшій знайомості, був довго таким, як давніше. Не стався сліпим поклонником Андреева, не скоро перейшов з-під старого прапору до нового. Домагався доказів на кожне твердження; уступав з свого давнього становища тільки тоді, як був переможений, або уступав, як добрий вояк повільно, неохочо, але раз на все. Цей відступ трівав більше, як п'ять місяців і зараз тільки місяць, як Барвінов покинув військо і сказав Андрееву спокійно і поважно:

— Хочу бути членом партії. Дякую вам за нову віру. В ній є правда. А сьогодні прошу вас, якщо потрібно буде людини до праці — пішліть мене. Піду...

Андреев беріг свого нового учня, як бережеться родинна дорогоцінність, яку держать на критичну, небезпечну хвилю.

— Невиконає великої праці — думав Андреев — але все таки це, що зробить, буде важне...

Сьогодні, як йшов до Фені, взяв з собою Барвінова і по дорозі — (йшли порожніми ву-

личками) — відкрив йому свій плян, щоби вступив до охранки, гнізда їх згуби і відкрив таємницю — провокацію...

Андреев був зворушений, боявся, що Барвінов відмовиться. Дивився вперто в обличчя нового товариша, як падала смужка світла, але неміг/вчитати в ньому ані згоди, ані відмови. Обличчя було спокійне і непорушне.

Барвінов уважно вислухав, тільки один раз задрожав, як переляканий. Це було тоді, як почув від Андреева тихе, страшне речення:

— В партійному комітеті маємо зрадника...

— Піду! — відповів коротко Барвінов, продовжуючи йти певними і рівномірними кроками. Так, найде його! Як меч помстника втиснеться в ряди скритих ворогів, повних брехні і подлости, продажників себе, продажників інших, за — гроші... Піде в дорогу і не повернеться так довго, доки не дійде до кінця...

Феня привітала їх сердечно і весело. Пів години перед їх приходом впорядкувала перериту жандармами кімнату, листки і зшитки, та поскладала в шафу... Боліли її руки від праці, була цілком змучена, — але не бажала відпочинку, ані шумної радості, сміху і веселости. Минула ніч була для неї іспитом. Тепер видавалося їй, що вона мала школярка, яка тисне до грудей свідоцтво. Є веселою дівчинкою, гідною нагороди.

Поважну працю, яку повинна була виконати — заховання зброї — молода товаришка виконала прекрасно. Двайцять чорних, для неї самої часами страшних, револьверів зберегла. Цілий арсенал місцевої партійної організації.

В головці бушували майже діточі, наївні думки і перехрещувалися з думками активної членкині організації. Адже-ж її всего 19 років!... Її так дуже хотілося похвалитися хитро придуманим сховком револьверів, біля якого двацять разів переходили жандарми!... Він же тут, цілком близько! І сміялася, аж до сліз, як згадувала невдоволене невдачею обличчя капітана... Але здержувалася і тільки жартувала в наївній радості.

— І щоб ви знали, нічогосінько вам не скажу!... Може бути, що вони прийшли арештувати мене!... Хто це знає?... Але, як-би ви бачили його обличчя!... Ходить, ходить, крутить вуси, сердиться, гукає... А я сиджу і так невинно дивлюся...

— Ну, але всетаки морозило вас? — спитав Андреев.

— Морозило? Рішуче ні!... Власне, з початку так... але потім... потім, ну, просто з радості дрожала!...

— Таку радість мають молодята з жовтими дзюбочками — сказав Андреев. — Знаю, я сам після першої ревізії задер в гору ніс: Як-то, мовляв, влада боїться нас... Ми вороги. Розуміється, не якібудь, а небезпечні, грізні... А ревізія була в мене переведена випадково...

— Але в мене не випадково!... Капітан зараз-же спитав: Пацночко, ви одержали скриньку, і ми знаємо, що в ній... Так...

— Чи одно говориться... Жандарми вміють лякати...

— Знаєш що — озвався Соломко з кута, де по привычці сидів — тут нема нічого смішного...

— Що?

— Кажу, що це не є смішне...

— Чому? — спитала здивована і весела Феня.

— Адже-ж все вдалося добре.

Соломко потряс головою і засміявся своїми ніжними, голеними устами.

— Так, так... на цей раз вдалося... Але це початок... Від сьогодні будуть слідити вас, перелапувати ваші листи, прийдуть ще десять, двадцять разів і найдуть... найдуть Феню...

— Не боюся! — так-же весело відповіла Феня.

— Не кажу, що ви боїтеся. Тільки нема причини радіти. Перед вами доля нас всіх — тюрма...

На хвилю стало тихо і було чути, як Соломко тріскав натягнутими пальцями. Знову раптово почув нервовий неспокій. Довго сидів тихо і мовчки в чистій і привітній дівочій кімнатці, тішився з стрункої постаті дівчини, просто дівчинки, а не товаришки по партії. Якось дивно стало йому, як почув мягкий, дзвінкий голос її, такий свіжий, огнистий і такий молодий... Потім пригадав собі, що сьогодні у Фені був трус, що тюрма вже чекала на неї, і почав роздумувати над долею Фені. А як уявив собі, що її чисту і ніжну женуть з місця на місце, по етапах, в супроводі салдат, як переглядають річи, і її саму — нервово захвилювався.. Це тому — подумав собі, — що бачу початок її до-

роги і предбачую кінець... Нехотів признатися, що щось більше хвилює його, що не жаліє її як товаришку по партії, тільки її, Феню, дівчинку Феню, яка згубить при невтомній праці в партії перш-усього розуміння краси і ніжності, згрубне, потім у душних тюремних камерах або в якомусь закутку на заслання стратить голос, той дзвінкий, як струни голос... стратить веселість і блиск очей... А як не стане її нічого, окрім життя — віддасться, а потім денебудь в тюрмі її... Ах! Було жаль йому Фені. Жалів її, як жаліємо траву, або квіти, які топчемо, або вириваємо для прикраси і доповнення китиці... Хотів сказати її щось піднімаюче, велике, гарне і ласкаве... Але замість того — проти волі — вирвалося йому неприємне, пророцьке крякання...

Веселий настрій вже нікому не вернувся. І Феня задумалася, можливо над собою — і більше не жартувала.. Барвінов, що цілий час мовчав, сказав своїм рівномірним, спокійним голосом:

— Мусимо боротися — проти тюрми. Тільки подумайте товариші, — ніхто з вас навіть не спитав товаришку Феню, хто міг зрадити її, з ким зустрічалася, хто відвідував її, з ким знайома... Знаючи все це, можна знайти — зрадника... Можна забезпечитися на будуче...

— Не забезпечисься! — сказав, хтось, мабуть Соломко.

Андреев пробував зажартувати:

— Ех, друзі, провокатори ведуть до тюрми і без них навіть не можна... Так вже сам господь назначив нам...

Хотів зажартувати, але ніхто не засміявся. Потім встав — було вже пізно — і поважно скінчив:

Треба боротися — значить будемо боротися. Всіх скинемо з нашої дороги! Так, братва... Я вірю в це... Ну — так до побачення... Мушу йти... Добраніч Феню... З вами, Барвінов, побачимося завтра?... Розуміється, прийдете... До побачення!

IV.

Будинок охранки в Німецькій вулиці, двох-поверховий, жовтоватий і чистесенький, окружений деревами — пригадував звичайний осібняк, в якому жило визначне — багате панство. Не було навіть великої вивіски, тільки на дверях виднілася мала мідяна дошка з відповідним написом. Але й це було непотрібне. Всіх привозили сюди насильно, в супроводі людей, які добре знали дорогу. Інші, що з горем і сльозами приходили в цей будинок просити і молити — (старі, добрі, наївні матері) — находили дорогу своєю розпукою. Біля дверей не було навіть городового*) — все виглядало тихо і мирно. Тільки бистре око могло спостерегти, що в цьому тихому будинку десь ховається кипуче життя.

Вулицею проходилися дивні люди в звичайному одінню, з крикливими краватками на брудних крохмальних сорочках; один з них махнув на дівчину, за хвилю обмінялися між собою очима, незаметно кинувши головою, як люди, що вповні розуміють себе без потрібних слів.

*) поліцейський. За царських часів на Україні називали теж: городовик. М. І.

Часами зникали бистро в деяких дверях жовтоватого будинку і подавали звіти про це, що діється на вулиці і чи нема небезпеки. Знов виходили, бігали тут і там, виконуючи вуличну дрібну шпійонську службу. Частіш начею як в день приїздили сюди парокінні карети, подібні до панських карет, тільки з опущеними завісами. Тоді якась невидна рука відкривала ворота і также скоро замикала їх за каретою.

Знову панувала тиша... Приїздили в дорожках, приходили з далека й пішки різні люде, хоч перед ними довго не відкривалися двері... Дивилися червоними, запухлими очима на жовтий будинок і дивувалися, що він перед ними такий веселий і чистенький, инакший, як вони представляли собі; дивувалися, що в ньому такий спокій, а всежтаки десь у́внутрі його, так близько, ховалася таємна страшна сила, що забирала їм синів, дочок... Довго стояли під дверми наслухуючи в ожиданню, чи не почують крику і стонів рідних в мервецькій тишині.

В передній кімнаті довгій і вузькій, товпилися вуличні шпійони, передягнені за рознощиків і поважно сидів старий придверник-портієр, грубий п'яниця, бувший вуличний шпійон, кимсь ранений в ногу і замінивший потім шпійонську перуку портієрською шапкою. І тут мав важну і відповідальну працю. Як прийшов відвідувач і чекав в цій кімнаті на прийняття, часто й декілька годин, — придверник оглядав його від голови до ніг і дивився до величезного альбому фотографій, чи не найде часом фотографії відвідувача. Потім повідомляв про це перший поверх, де працювали офіцери.

Як вперше прийшов сюди Барвінов, придверник поважно приступив до нього, зняв його плащ і также поважно сказав:

— Прошу вас добродію! Ви замазали вапном плечі...

— Справді? — здивувався Барвінов. — Де-ж це могло статися?

— Не можу знати добродію. Зараз вичищу...

Взяв щітку і повільно та докладно почистив цілий одяг Барвінова і тільки після цього спитав:

— Кого маю зголосити?... Пана Барвінова? Ей, Михайле, зголоси!...

Пізніше, як Барвінов був прийнятий на службу і приходив кожного дня, то грубий придверник вже не помагав знімати плаща. А одного разу признався:

— Тоді переглядав я вас... А ви думали, що справді замазані вапном... Невідомий чоловік... не можна впустити його так... Прецінь я також агент...

— А я так повірив був вам!...

Однак Барвінов зовсім не бачив агентів, не бачив теж цілої машини доносів, провокації і слідження, що наповняло цей будинок. Тільки відчував, що в окремих місцях творяться речі, для нього таємні і недоступні. В канцелярії давали переписувати нудні і часто незрозумілі письма. До тих окремих-тайних кімнат приходили люде окремим входом; хто це був і як заходив туди — Барвінов не міг вислідити. Знав тільки зайнятих в канцелярії писарів і урядовців, але не знав агентів. Знав офіцерів, підофіцерів

і простих салдат з охоранки. Не знав однак найголовніших: **зрадників**.

З офіцерів найчастіше говорив з ним підполковник Шварц, румяний старець, з гарними, трохи сивими вусами, балакучий і веселий.

— Так що, служите? — питає, йдучи біля стола Барвінова. — Служіть, служіть... З полку вам дали гарне свідоцтво... Так-с...

— А послухайте, я вам щось скажу — сказав одного разу в чотирі очі. — Що, думаєте далі? Га? Агентурку?... Щоб одержати дваїцять, трийцять карбованців на дівчата... Хе... хе... хе... Вони люблять грошики... Так агентурку?

— Я нездібний до того пане полковнику...

— Але, смійтеся.... "нездібний"... Дурниці! Тільки одного треба: волі... Як захочете, все найдете... Між знайомими і — взагалі... часами вам запропонують дещо... На польованню і звір біжить.... Тільки треба хотіти... Так-с...

— Немаю ніяких знайомих — відповів Барвінов — розуміється, як будуть, то...

— Так... Ну, ось маєте знайомих в полку... В них там військові таємні ради... Можете послідити... Тут, там, — коротко... Дивіться на до-рогу, щоб вибитися в гору... Ми не забуваємо про приятелів.. Немаєте знайомих, — зробіть їх. Це не так тяжко. Ми будемо бачити, що ви... Ну, і заробите собі. Спершу менше, пізніше більше. Дехто тисячі заробив... А за що? Два — три слова написав. Але **золоті** слова... Розу-мієте?

— Так точно....

Підполковник відійшов до другого стола, а

Барвінов знову сів за переписування паперів і думав:

— Як видно, той Шварц, такий веселий і жартобливий старець, а любить балакати про дівчата, вміє розказувати про публичні доми, і то смішніше, як анекдоти...

Скоро всі нові знайомі на службі, видалися Барвінову теж дивними. Давніше, доки вступив сюди, передумував, як досвідчений артист свою будучу роллю, рухи, розмови і кожний крок... Був певний, що найде тут сліпих, впертих фанатиків, і спершу ніяк не міг зрозуміти, що тут зовсім нема таких людей. Але чим більше оглядав їх строгим і холодним зором, тим ясніше розумів, що між тутешніми урядовцями нема ані одного, який во ім'я ідеї міг-би пожертвувати хоч один день свого життя, без заплати з грошей на тайні потреби... Були тут люде, що немали вже куди кинутися і опинилися на останній границі людського упадку. Годі було пізнати, що сильніше в їх душах: страх чи лакізмство... Боялися смерти, шукаючи її на вулиці, боялися, що цілий будинок вилетить в повітря, боялися отруї і самі не вірили в свою кінцеву перемогу... Однак часто ходили на зустріч кулям на вулиці, до кавярень, на площі, ризикували кожної хвилини, як при грі в карти. Барвінов не відчував ненависти до цих слуг, що готові продати кожну підслухану таємницю, готові на все; за що платиться; але ненавидів підполковника Шварца і інших офіцерів охоранки. Почував страшну огиду, як диткнувся руки кого-небудь з них, виминав зустрічі з ними, а навіть свій плащ вішав подальше

шпійонських плаців. Так-же й вони, його спів-товариші по канцелярії, зв'язані між собою порукою взаїмної оборони, бокували від Барвінова. Не бачили в ньому нічого свого, навіть охоти до зради. З їх очей, шепоту в кутах канцелярії, з недовірчивих поглядів, Барвінов догадався, що вони знають щось — чого він не знає, — якусь особливу таємницю. Нераз за його спиною шептали і хтось голосніше сказав:

— Ого! Це діло Горкого!

— Ти вислідив Міхалку...

— Сорокатиї має гроші. Виконав працю....

Сорокатиї, Міхалко, Горкий — були псевдоніми шпійонів, тих найдрібніших, імена яких не скривали перед урядовцями. Але Барвінов не знав навіть цих дрібних шпійонів.

Так тягнувся час, два, три тижні...

Зближення прийшло неждано і випадково. Було це по виплаті платні. Барвінову дали за місяць 30 карбованців. Ті три червоні папірці, новісінькі, шелестячі, тяжіли в його руці. Трийцять срібняків — ціна крові! Використати ці гроші самому, видати їх на життя, видавалося Барвінову ганебною продажністю. Не прийшов же він сюди, щоб заробляти гроші!... Кожний шматок хліба, куплений за них, дав би його в горлі. Ціна крові... Мусів позбутися тих грошей, аби не думати про них....

Впало йому на думку: купити за ці гроші зрадника, бо з ним ти борешся. Нехай ці гроші, їх гроші, будуть зброєю проти них самих... "Бо всі, що воюють мечем, від меча гинуть"... Тоді роздавав п'ятьдесятькопійки і двогривенники слугам і підофіцірам, зичив урядовцям, не

домагаючись звернення. Всі вони завважали, що Барвінов трийцятькарбованцеву платню не щадить і шептали за його спиною:

— Хитра бестія! Працює в агентурі...

— Розуміється — додавали інші. — Таку платню не розкидається... Полковник щось шептав з ним... Дурний Барвінов криється... А що працює в агентурі — це певне...

Перестали бокувати від нього, а раз покликали навіть до шинку поліційного конфідента Фйодотова, який дешево продавав їм їжу і горівку по найнищій ціні. Зійшлося їх вісім в окремії кімнаті Фйодотового шинку, де воняло старою білизною постелі, дешевим тютюном, і чорт знає чим, мабуть людським потом.

— Дівчата були тут! — нюхаючи сказав урядовець Голяндін.

Фйодотов, що самий приносив горівку, присадкуватий чоловічок з великою лисиною на голові і кружком сивого волося довкола неї, хитро моргнув до Голяндіна і засміявся:

— Як-же?... Це не є ніякий гріх. Такє вже наше ремесло. Хто прийде і хоче кімнату — кожному дам... Прийде він з дівчиною, так це не моє діло. Інакше, як-би я ждав тільки подорожних гостей, тоді, їй богу, правду кажу, мусів-би замкнути крім... Маю вісімнайцять кімнат і дай боже, аби кілька правдивих гостей приїхало. В долині грає шафа, в шинку співає грамофон і є весело і гучно... Нема тут місця для подорожних... Візьме собі кімнату і вповні використає її за свого карбованця... А часами за ніч три рази по карбованцю дістану. Го-

дину-дві перебуде тут — і є карбованець... годину-дві — і знов карбованець...

— Не виправдуйся старий! Кому це говориш?

— Слухаю... Яюсь так, на язык приплелось... Ну — готово. Смачного...

Як випили горівку і з'їли мясо, з гострою підливкою, рішили повторити горівку ще раз і замовили пиво.

— Заплатимо спільно! — сказав хтось.

Барвінов використав хвилю.

Поставив на стіл перед Голяндіна, що ще вечеряв, два десятькарбованцеві банкноти і заявив, наслідуючи їх мову:

— На мій рахунок!... Горівку, сюди, пиво, вино і закуски....

— Все? За всі гроші?

— Ого! — кричали за столом — ого! А потім каже, що жиє з своєї платні... Барвінов, признайтеся, відки берете гроші?

— Маю платню...

— Слухайте Барвінов нема у вас тітки? — питав хтось.

— Тітки? Якої?

— Якої-небудь.

— Думаю, що маю.

— Маєте? Ну, так говоріть її, що жиєте з своєї платні... А ми знаємо... ми не діти.

Всі сміялися з цього жарту, який видавався всім дуже дотепним.

— Може маю маєток! Ні? — з посмішкою питав Барвінов.

Знову сміялися всі. "Маєток!"...

Писар Сакульський, жовтий і сухий, сказав:

— Як-би мали маєток, тоді не були-би...

Недокінчив. Але було очевидним, що хотів сказати:

— “Тоді не валялися-б у такій службі!...”

Барвінов нічого не відкидав, нічого не potwierджував. Виминав все жартами і бачно слідив всіх, бо хотів вгадати, кого з них найкраще використати.

Пізною ніччю вийшли з гостинниці Фйодотова.

П'яний Сакульський держався за руку Барвінова і просив, щоб він повів його до дому.

— Розумієш? — бурмотів. — Як йде один... Нараз, на розі вулиці... бац... бац!... Краще, як йдуть два... Ти тверезіший... Поїдемо... бац... бац...

— Ну, вам-же нічого не зроблять — підшептував Барвінов. — Чому саме вам? Прецінь ви тільки звичайний урядовець...

— Що, нічого не зроблять?... Всіх нас можуть... і вас, і мене... Філіпова так убили... їхав і... бац!... в чоло... Я сам боюся...

— Ну, поїдемо... Добре...

Їхали на повозці, а Барвінов слухав, що йому говорив Сакульський.

Хитаючись з боку на бік, п'яний пирскаючи слиною намагався сказати Барвінову в ухо:

— Немаю ніяких знайомств... А пішов-би чорт бери... Дійсно немаю... І не вмію знайти...

— Яких знайомств?...

— З ре-во-лю-ці-о-нера-ми... Як-би післали кудись... Знаю, що Шварц давно неспокійний через це... Познайомте мене... Кажуть, немаю

нюху... Ні! Нема сліду, ось що!... Для себе собаки ховають... Але ви мене познайомите...

— Як буде можна...

— Дякую — сказав Сакульський і раптово натягнув в нічну темряву руку. — Йдуть на ревізію... Трус... Бачиш? Відразу я помітив це... П'яний а все бачу. Хочете, зложімся, що йдуть на ревізію!... А Шварц каже: немаю нюху... Чому-ж тут відразу все розумію?! Я брате все розумію, тільки знайомств немаю... В тім то й біда...

Перед ними по вулиці йшли в сірих рядах салдати, пів чети. Йшли повільно, без слова, тихо, як-би непомітно і нежданно обходили когось... Мигали в світлі офіцерські плащі. Між ними в чорних одіннях йшли правдоподібно на поміч дрібні агенти-шпіони.

— Йдуть на великого пса! — пояснював Сакульський. — Дивіться, скільки салдат! Бояться опору. Прийдуть на ревізію, а в них — бац! Дуже часто буває. Куди йдуть? До кого?

— Не знаю, голубчику, бог мені свідком, не знаю... Чорт їх бери... Ей ти, піджени коня!

Візник чвяхнув батогом конину по хребті і вона почалапала швидче. Звернули за ріг в бічну вуличку. Гуркіт повозки заглушив салдатські кроки, хоч Барвінов вперто надслухував. Зацарила тиша ночі. В душі Барвінов думав:

— Зараз там когось візьмуть, а може й заб'ють на місці. Або опісля повісять його... або поженуть в Сибір!... За декілька хвилин буде знищене чієсь життя, згаснуть надії, згасне

воля і все заміниться в страждання... А я ось тут їду з п'яним шпійоном і бережу його...

Охватило його бажання скочити з повозки, кинутися на салдат, стріляти і счинити шум... Салдати певно відповідатимуть на стрілянину, гримне, затріскає в нічній тиші сальва, розбудить її тих, до яких зближаються салдати... І вони, невідомі йому але bliщі люде могли-б вирватися з цього кола, що оточує їх... Зрозуміли-би... Так що? Йти? Вискочити?

Був вже рішений і навіть натягав ногу, але в тій хвилі згадав виразні і ясні слова Андреева:

— Нехай діється, що хоче — ви залишіться на місці... Вам буде тяжко, тягнутиме до нас, але ви залишайтеся там певно і до кінця...

Силою волі переміг в собі зворушення... Так поступає добре... Мусить берегти справу, а не людей... Справу, а не людей...

V.

Сіра салдацька маса, по її-ж боках як ясніші плями мигали офіцерські плащі, йшла дійсно на ревізію. Салдати не знали, куди саме йдуть. Звертали в темноті з вулиці до вулиці, залежно від офіцерських наказів.

— “В право руш!... В ліво руш!...”

Але після попередніх випадків, коли вели їх в таку-ж глуху, темну ніч, додумувалися, що треба десь когось зловити, оточити якийсь дім і стояти довго-довго. До них долітали уривки розмови офіцерів, як: “...опір.... бомба... бій...” Офіцери говорили про можливу небезпеку, називаючи того, до кого йшли, таємним іменем “він”...

— Тільки так не дістанемо його... Як заховався був в Семенівській фабриці, три години боронився...

В слідуючій вулиці йшли ще тихше, майже нечутно і задержалися під домом число 43, та миготом оточили його.

Довкола мертва тиша. Вікна дому темні і не видно в них світла, так-же як і в сусідніх домах. Але цей чомусь страшний та загадковий.

— Подзвоніть! — сказав коротко і злісно хтось з офіцерів.

Заступник поліцейського пристава Шулімов приступив до дверей і перехрестився.

— Господи боже прости!... Дай боже, щоб все добре скінчилося... Дай боже!...

— Будьте тихше! — знову хтось гнівно шепнув.

— Дзвонить!...

— Дзвоню... Господи, прости мені грішному...

Дрібно задеркотів електричний дзвінок. Раз, другий... Потім втихло все. Ще раз подзвонили і напружено, обережно надслухували.

— Пссст!... вже йде! — шепнув Шулімов і махнув рукою.

І ті, що не почули його слів, але бачили знак рукою, зрозуміли і міцно стиснули револьвери та рушниці.

— Хто там? — озвався хтось за дверми.

— Телеграму несу пане! — відповів Шулімов.

Був то старий, відомий спосіб, до якого все повертали, щоб обманути мешканців дому і заставити їх відчинити двері. Ніколи нікого цим не обманули, але повторяли цю фразу постійно, бо нічого нового не вміли придумати.

Голос за дверми дещо змінений відповів:

— Вкиньте телеграму до скриньки на листи. Вона по лівому боці в дверях...

— Мусите підписатися...

— Підпишуся тут...

— Відчиніть... Так не можна... Я повинен віддати вам телеграму особисто...

— Ага!... Ну, як так, то принесу ключ... Підождіть хвилинку...

І ця відповідь про ключ була така-ж стара як “телеграма”.

Жандарми і поліція знали її. Чоловік за дверми відійшов, аби як найшвидше знищити важні папері, або приготувитися до опору. Обі сторони зрозуміли себе. Звичайна комедія була скінчена і зараз не було вже чого здержуватися. Мигом декілька людей скочило на східці, задзвонили і крикнули за чоловіком, що відходив по сходах:

— Відчиніть... бо виломимо двері!...

Ротмістр Жгутов, що постійно переводив в місті ревізії, досвідчений жандарм, розказував щось вахмістрові і підійшов до Шулімова.

— Буде... — сказав.

І в цьому короткому слові, яким лучиться в звичайній розмові так багато різних понять, сьогодні було так дуже зрозуміло, що непотрібно докінчувати: “буде опір”...

Шулімов кивнув головою і крикнув:

— Ну, діти... Ламайте швидче!... Швидче, як там... Ну, дружньо!... Дружньо всі!...

Самий підбіг в бік пробуючи, чи легко витягається шабля з піхви. Потім тихше, для себе шептав якусь молитву, незрозумілу, тільки що зложену з випадкових слів.

— Господи милосерний і всі святі... зробіть так, щоби мене не ранили... Не забили... Святий угоднику Миколаю... Аби нічого не було! Дай боже!... Дай боже!...

Як його сьогодні вечером посиляли з наказами охранки, директор поліції сказав просто:

— Вдасться вам добре, приставом будете....

Розумієте?... А це для вашої платні... Вкінці і в минулому вашому є дещо... Ну, заробіть...

Все — і колишній, по правді сказати, “урядницький іспит”, і скандал, зв'язаний з крадіжкою грошей, піднятий в пресі — все могло бути замазане. Бігав і кричав, щоб приподобатися жандармському капітанові.

— Ломіть... ломіть... діти!.. По замку... Ще раз... Ще!...

Неповоротні городовики, що пригадували передягнених селян, виступали на східці і добивалися до дверей. Хтось — (в темноті не було видно хто) розігнав двох-трох прохожих, що прибігли на відгомін стукоту, наказав поставити сторожу і не пропускати нікого вулицею.

Ротмістр Жгутов, що стояв з боку, нараз сказав:

— Тепер буде... прошу...

Майже у відповідь на ці слова за дверми загреміли вистріли. Тріскучі з “бравнінгів” і глухо-бавхаючі з — “Smith-Besson”-ів*).

— Тепер поручнику черга на вас! — сказав Жгутов молодому офіцерові Верховцеву. — Бачите самі...

— Що є? — зворушено спитав Верховцев.

— Як, що?!... Стріляють!

— Так, стріляють... Це із-за дверей!

— Бачу добре відки!... Чого-ж стоїте?...

— Я?

Це розлютило Жгутова. Верховцева він не знав, і прискочив до нього сердитий.

*) Назва систему револьверів.

— Що ви... йдете вперше? Не розумію, як можуть таких посилати... Видайте наказ стріляти в двері... сальвами!... Инакше пожаліюся на вас...

— Ах, так!... — як-би пригадав щось поручник. — Я зараз... Мені не першина... На війні був... зараз...

Щось жалісне брентіло в його голосі.

— Боюся? — питав сам себе. — Чи боюся? Знов схватило мене? Ох боже, боже...

Після півтрьохрічних переживань на війні, охоплювало його кожний раз тяжке почуття роспуки, як бачив необхідність вуличної боротьби. За себе самого не боявся, навіть не думав про це. Тільки, як перед ним билися або стріляли один на одного, хоч-би навіть на маневрах, тоді він глядів з острахом на людські голови, придивлявся пильно на чийсь вилиці і з нервово примруженими очима чекав, що ось-ось щось невидного вдарить в ті вилиці, бризне кров, мозок, може розлетиться й череп. Чекав, що зустрінеється з витріщеними очима умиряючих і ранених, які впляються в нього з ненавистю, проклинами і злобою. Тямив десятки таких... Не тямив вже облич, імен, прізвищ, але тямив вираз очей умиряючих Москалів і Японців... І зараз не було в нього ненависти до тих, в яких мав стріляти. В душі був тільки жах з часів війни...

Був то біль рівнодушності.

— Хіба-ж не все одно?... Японець чи Москаль?... Однаково умиряють... Понесуть ранених...

— Ну, стріляйте-ж вкінці! — крикнув Жгутов.

Верховцев підійшов блище до салдат, замкнув очі і рівнодушно командував:

— Сальвою... чета... стрі-і-і-ль!

Салдати стріляли сальвами точно, міряючи в середину дверей, за якими сиділи вороги. Всі були поважні і напружені.

Відповідали їм частими вистрілами, подібними до сальв, або поодинокими, або й швидкими, без порядку. Видається, хтось вистрілив з віконця над дверми, але в тій-же хвилі закрив його, а з вулиці ніхто й не запримітив цього.

Шулімов стояв оподалік салдат. Недалеко від нього проходжувався ротмістр Жгутов, жандармський підофіцер і вахмістри. Чекали на кінець наступу, щоби вдертися в будинок. Вони дуже добре знали, що за дверми є тільки декілька людей, проти яких на вулиці було намірено пів сотні рушниць.

— Піддадуться! — замітив Жгутов. — Не вдержуть.

— Так думаєте? — зрадів Шулімов. — Я теж тої гадки... Хто знає, чи є їх там хоч десять...

— Немає десять — заявив ротмістр. — Всіх найбільше шістьох... І немає куди втікати.

— А може иншим виходом?

— В домі нема других дверей, окрім цих на вулицю... Зловилися сучі діти!... Маю в кишені плян їх помешкання — засміявся ротмістр — бачите, все, навіть мебель зазначена. Ось приблизно в цьому боці від правого вікна стоїть друкарня і висить на стіні образок.... Давно знаю про це... Але чекав, щоби зловити одного

сукиного сина... Вже дуже за ним плаче ши-
бениця. І я все ждав, може зайде сюди... І ду-
рачок зайшов. Тепер амінь... Як неабють йо-
го, все одно — три рази може висіти...

— Надзвичайно гарно!... Як-би так всі вмі-
ли в нас ловити.... — заментував Шулімов. —
Вибацте, що смію запитати: яким способом вда-
лося вам дізнатися?

— Агентура... Але щось вони надто довго....
Той офіцер — чиста баба... Я цілий дiм роз-
стріляв-би, чорт побери! Затопив-би їх... За
дверми шість-сім людей, а він так довго во-
зиться з ними... Тьфу!...

Одiнак ротмістр Жгутов помилявся. За двер-
ми було тільки чотирьох: Соломко, Невідомий,
молодесенький друкарський складач Ваьків,
веселий і приємний, та товариш, якого прозива-
ли Далеким. Ці чотири мусіли здержати на-
пад поліції так довго, доки в конспіративному
помешканнi, де була друкарня і важні докумен-
ти, товариші Ласкавець і Гальперін не знищать
все, чого не можна видати в руки поліції. Кож-
ному, хто приходив в це помешкання і зали-
шався ночувати, Гальперін, який постійно ме-
шкав тут, давав зброю і коротко наказував:

— На випадок ревізії — опір!

Вiправді дуже рiдко заходили в цей будинок,
хiба в крайній потребі, щоби не стягнути підо-
зріння. Цього береглися. Але цei ночі потрібно
було зiбратися декільком товаришам і зiбрання
назначено тут. В інших домах боялися зiбра-
тись; були чутки, що більшість з них відома по-
ліції, та що домашні співмешканці є поліцій-
ними агентами. Окрім цього в цих домах жи-

ло зараз багато утікачів з заслання, кочуючих нелегально, яких мало хто знав і говорити перед ними про всі справи було не вигідно.

Як зійшлися в друкарні, Гальперін роздав револьвери і по звичайному заявив:

— На випадок ревізії — опір! Рішуче!

Розділяли між собою ролі, як-би прийшла ревізія. Показалося однак, що товариш Далекий, посланий до друкарні помагати Васькову, не вміє стріляти.

— Як-же це можливо? — дорікав Невідомий.

— Ну, як це можливо?... Це-ж така дурниця!...

— Я товаришу друкар... Власне й друкар з мене поганий... Я поправді учитель.

— Ех... все одно... Будьте собі й єпископом, але стріляти ви повинні вміти!... Дивно! Взагалі наші люде гарні!...

Далекому прийшов на поміч Ласкавець:

— Нічого не бійтеся товаришу!... Хто зна, прийдуть або ні... А вистрілити дуже легко. Просто, потягнете за язичок і — вистрілите...

— І поцілить кого-небудь з нас в спину... Знаємо таких... — бурмотів Невідомий.

— А ви Ласкавець, стріляєте?

— Я? Стріляти можу, але, як знаєте, я дуже короткозорий... Все таки піду...

— Чого йти? Через свою сліпоту ще бабахнете мене... А ви Васьків?

— Го-го! — глянув Васьків з такою самопевністю, аж всі розсміялися. — Вмію добре... не тільки пірря — але й папірря літатиме...

— Слава богу, хоч один. Соломко і я стріляємо добре... На випадок чого-небудь до две-

рей піде нас трьох. Інші знищать документи по вказівкам Гальперіна.... Мало нас, але...

— Візьмете й мене! Якось вже буду стріляти! — заявив Далекий. — Тільки покажете мені... Що я робив-би тут?

Швидко рішали все і так спокійно, як-би в можливому опорі, що міг принести смерть одного, декількох, або й усіх їх, було щось цілком звичайне, буденне. Не було ані войовничого зворушення, ані жаху.

Тільки Соломко подумав, що життя стратило на ціні аж стільки, що ніхто поважно навіть не застановляється над тим. Сказав це Ласкавцеві. Той мимоволі відповів:

— Цього можна було ждати... Всі пореволюційні періоди однакові: реакція, апатія в більшості партійних керівників, проповідування міщанського індивідуалізму, порнографії, самовбивства через мозіль на нозі... Коротко, це, що помітно зараз у нас.... В таких часах ціна життя — копійка... І це звичайнісіньке явище... Ну, товариші! Приступаймо до справи...

Нарада тягнулася чотири години. Опісля всі лягли зі зброєю під головами спати. Тільки один Гальперін не спав ще півгодини, обережно переступав сплячих на долівці, оглядав віконниці, двері, зійшов до пів-темної кімнатки і довго, з десять хвилин займався чимсь в ній...

Потім повернувся, а як найшов Васькова ще на ногах, шепотом спитав:

— Набір закінчений?

— Так... Можна завтра друкувати...

— Ну, гаразд... А ТО знаєте?... ВОНО на-

старому місці. Набита... На випадок чогось... Розумієте?... Або я, або ви...

— Так, або ви, або я... Кинути з'уміємо...

— Розуміється, але тільки в крайньому випадку.... Тепер спіть...

— Добре... Дайте ще цигарку...

Перший почув стукіт Гальперін. Ледви задиркотів дзвінок, він зірвався на рівні ноги і одягаючись, скоро будив товаришів.

— Прийшли: Одягайтеся! Гей, люде!

Всі одягалися в темноті, швидко, мовчки. Тільки Невідомий зажартував, відкидаючи в бік краватку, яку найшов в пільмі біля себе.

— Вже не модна... І не вигідно одягатися так чепурно ради таких гостей....

Щоби скористати на часі, Васьків зійшов в долину до дверей і вів звичайну розмову про телеграму та забутий ключ.

Потім Гальперін повторяв:

— Тут я з Ласкавцем знищимо документи і інші речі. Всі інші — будуть боротися... Підждіть ще хвилинку. А оце вікно буде відкрите. Це одинока дорога рятунку.

— Справді? Хочете скакати з третього поверха? — дивувався Ласкавець.

— Непотрібно. На аршин від вікна є дах сусіднього будинку. Крок — і ви в другому домі. Памятайте-ж: хто буде останнім, мусить примкнути вікно... Тільки певно!

Відділ чотирьох людей — зійшов в долину. Командував ними Невідомий, найбільш досвідчений з них; це не перший раз для нього. Як сходили обережно і тихо до дверей, Невідомий тихцем питав:

— Нікому не страшно?

— Ні, ні... нікому не страшно, — за всіх відповів Соломко і додав: — Чорт би то взяв, знову попали!...

— Дурниця товаришу... — запевняв його Васьків. — Маю готову бомбу... А самі утічемо. Вікном!... Про це ніхто не знав, тільки я і Гальперін...

Більше не говорили. За хвилю тріскали вже рушниці і серед грохоту розлягався голос Невідомого:

— Не стійте напроти дверей... Станьте боком! Нище стріляйте!... Ну так!... Так!.. Так!

Над дверми було невеличке, вузьке і подовгасте віконце... Невідомий зручно, як кіт видряпався стіною вище і через віконце стріляв, вправді рідше, як інші, але за це міряв.

Соломко спостеріг, що найвигідніше і найбезпечніше місце займив Невідомий. Ціле тіло було захищене, окрім голови. А салдати стріляли в двері, за якими стояли всі інші, зовсім незабезпечені від куль, що пробивалися крізь двері. Був мент, що Соломко відчув заздрість до вигоди свого товариша. Але зараз-же стало соромно йому, і, як-би хотів змити свою вину, Соломко приступив bliще до дверей і стріляв часто, міряючи в середину дверей, і половину людської висоти...

Час минав повільно а видавалося, що вони цілу годину стріляють, тимчасом проминуло ледво декілька хвилин.

Найспокійніший з усіх був Васьків, як-би не було ніякої небезпеки, ніяких салдат і жандармів, тільки вправи в стрілянню де-небудь в лі-

ску... Але, як-би можна було в темноті заглянути в його обличчя, то зачервоніле лице, розкудочене волосся і вогневі очі говорили багато. Інші — Невідомий і Соломко — тільки мимоволі боронилися, а він — постійно нападав. Довго ждав він дня, в якому випробував би свій бравнінг. І зараз, з розкішю стріляючи в двері, згадував дівчину Таню, забиту 9. січня. Кохав її і за кожним своїм вистрілом думав:

— Як впаду — буде це для Тані...

Про ніщо інше не думав.

Незручно і несміло стріляв Далекий, бувший вчитель, послушний і тихий чоловік, який ніколи не носив зброї. Намагався держати руку просто, але не знав, чи добре робить і куди летять кулі. І хотів думати про щось важне і певне, але дивувався в думці, що “язичком” зветься ця частинка револьверу, яку потрібно потиснути, щоб вистрілити... Гм... Немогли придумати спеціальних назв! Язичок, цівка... мушка!... (Мушка є на кінці цівки...) Подумав, що руська мова є бідна на технічні вирази і дуже хотілося йому сказати комусь про це, але згадав, що зараз все це однаково, як зветься та частина револьверу, яку треба тиснути, щоби вистрілити... Не сміє думати про дурниці...

Голосно вдаряли сокири в двері, але не систематично, тільки у вільних від вистрілів хвилях. Після сальви рушниць, — (а було їх багато) — хтось прискакував, вдаряв сокирою і втікав в бік. Двері повільно тріскали, хоч держалися ще міцно... Але було видно, що швид-

ко прийде кінець. Який кінець, ніхто не знав. Розібють двері і увірвуться до середини. Не було часу думати над цим. Одинокій Соломко думав про смерть і про це, що буде добре, як убють його зараз. Менше боявся смерти, як можливого арешту... Тому рішив в останній хвилі застрілитися.

Як була вже вирвана остання скоба, і двері захиталися, придержуючись тільки на замку, Васьків голосно серед вистрілів закричав:

— Всі на гору!... Кину бомбу!... Відійдіть! Швидче, швидче! Зараз розібю їх!...

Дійсно двері відхилилися на стільки, що видко було вже темні постаті салдат і жандармів.

Салдати кинулися вперед. Увірвалися розгарячені боротьбою і небезпекою. Перед ними біг Шулімов, що не міг вже хреститися, бо держав в руці револьвер. Стріляв перед собою в темноту дому, без ціли, не бачучи навіть ворога.

І в тій-же хвилі, як на східці прискочило сімвісім людей, Васьків кинув бомбу... і останнє, що бачив, відкинений страшною силою вибуху і покалічений в поруччя сходів, була така картина: від вузького віконця над дверми відділилася темна постать, подібна до мішка, на хвилину освітлена вогнем вибуху. Не знав, чи впала вона просто на вибухнувшу бомбу, чи була викинена на гору, але додумався, що то був Невідомий, який залишився на своєму місці до кінця...

Видавалося, що страшний вибух розірвав цілий будинок.

Посипалося вапно, глина, скло...

Васьків лежав на сходах тяжко ранений, без чуття, з розбитою головою...

Після вибуху на хвилинку зацарювала мертва тишина... Потім знову заклекотіла довга стрілянина, але з дому ніхто не відповідав більше.

Всі, і легко ранений Далекий, утікли вікном, яке зберіг Гальперін.

Залишився тільки труп Невідомого і пошматоване тіло пів-живого Васькова.

На дворі світало.

VI.

З кожним днем ставало тяжче і працювати було майже неможливо.

Боротьба при ревізії в помешканню Гальперіна, той останній вибух роспуки, стала причиною страшного руйнування нелегальних робітничих організацій. Ротмістр Жгутов, який вийшов ціло і був нагороджений, арештував з такою певністю і докладністю, як-би мав точний список всіх членів організацій. Насувалося щось тяжке, неминуче, як смерть. Сьогодні нищили партійний округ Скрипниківської фабрики, арештуючи людей — не тільки активних робітників, але й співчуваючих, далеких від партії, що за ціле життя дали декілька карбованців на “добродійні цілі”... До завтра гинув першорядний округ, найконспіративніший, майже невловимий...

Безпомічно опадали руки, хилилися голови. Всі були прибиті горем, зневірою і безнадійністю. Багато членів організації, дуже потрібних і досвідчених, виїздили з міста, нікому не переказували своєї адреси, затираючи за собою всі сліди... Багато утікало за кордон.

Вкінці й Ласкавець, що дивився на реакцію, як на неминуче явище після-революційної доби, сумно хитав головою і часто повторяв:

— І я від'їду... Нас так мало залишилося... Не маємо навіть порядної друкарні... Грошей не маємо... Нічого не маємо... Гинемо...

Тільки Андреев, видавалося, зовсім не змінивсь. Стратив на фабриці місце механіка і годував, пробиваючись принагідною працею. Схуд, поблід, ходив мовчазний, але все таки так, як давніше робив все, що міг, не закладаючи рук і чудом виминав арешт.

— Дурниця! — говорив. — Змелеться і буде мука... Як нам дадуть тільки хвилинку спокою, освіжимося і піднімо маси... Ясно, справа зараз погана... Але послухайте: та-ж переможці навіть після бою відчують втому, потребують відпочинку, щоби перевести всі військові потреби в порядок. А ми — побита, зломана партія. Нам довго треба відбудовуватися. Але вкінці-кінців таки піднімо маси...

— Немає кого піднімати! Нема кого взяти навіть до партійного комітету! Ким ми заступимо Невідомого і Соломка?.. — перервав його Ласкавець. — Двома півсвідомими підростками, які тільки-що перестали курити за спиною батьків?... Гарні члени комітету!

— Нічого не значить — знову запевнив Андреев. — І вони загартуються... Не шукай старого, шукай певного. Вони хоч зелені, але мають свіжі сили, загартуються...

Ласкавець говорив правду. Замість Невідомого, що поляг при опорі і Соломка, який розхорівся після боротьби, до комітету вступили два, цілком молоді товариші, недавні члени партії, робітник Северлів і покінчений гімназист Гросман, тільки-що прийнятий на перший рік

технольогічного інституту. Не принесли з собою в комітет оживлення і свіжості. Северлів, замкнений в собі, відносився до інтелігенції з явною ненавистю, виминав зближення з нею і вперто думав над своїм пляном: створення виключно робітничої організації, без інтелігентів, принагідних співподорожних на пролетарській дорозі. Саме краще як найшвидше розійтися з ними.

— Нехай йдуть собі до модернізму! — говорив про них.

Гросман не любив Северліва, того гордого робітника, можливо досить активного в своїй середовищі, але в комітеті партії хвалька і карієровича.

Одиноке, через що Андреев зважився взяти Северліва до такої відповідальної праці — була цілковита нездібність молодого робітника до зради і запорукою в цьому була його мовчалива замкненість в собі... В цьому відношенні Андреев давав Северліву першенство перед Гросманом, чесним і прямим юнаком, що готовий був всі сили свої віддати новій вірі.

— Як би обох їх поставити в однакові умовини, — думав не раз, — приміром в охранку на допрос, або на жандармські муки... Северлів відкусить язик і буде мовчати — а Гросман не видержить. Потім з сорому і горя повіситься, але зашкодити може... Віра в нього велика, за це заліза в душі мало...

Правда, Гросман і Северлів були не зовсім досвідчені ще при виконуванні таких практичних завдань комітету.

Підчас неприсутности Андреева і Ласкавця,

що виїхали були на десять днів по партійній праці, пропустили смерть Васькова.

Тільки по повероті Андреева була видана невеличка проклямація, посвячена пам'яті Васькова, написана гострим пером Ласкавця, що вмів в декількох рядках сказати дуже багато.

Хорій Соломко зворушено читав і говорив Андрееву:

— Ось, скільки краси довкола бідного Васькова!... Помер — писали мені з тюрми — добре і тихо... І зараз на його смерть написані такі прекрасні слова... Можна завидувати...

— По моїй думці, засміявся Андреев — як вже вмирати, то вмирати гарно... Люблю життя...

— І я люблю життя... Послухай, що думаю собі... Чи міг-би я померти так, як Васьків?.... Боюся брате, що ні... Знаєш, думаю і думаю над собою... Ганчірка вже з мене, заяць... Вивітрів я...

— Вичерпався, ось що... Мусиш лікуватися.

— Був в мене лікар... Павловський...

— Ну?

— Теж казав: вичерпався. Потрібно спокою і відповідного способу життя... Не пошкодило-б поїхати на Ревієру до Ніцци.*) Рік-два подорожувати... для забави... каже, тоді й серце подужало-би... А з моїм серцем вже погано, до чорта!

— Ха-ха! Добра рада: На Ревієру! Що відсіль мусиш виїхати, це очевидне. В цій огидній кімнаті зовсім не гарно...

*) Купелеві місця в Італії. М. І.

— Так, так, — швидко potwierджував Соломко — набридло мені! Знаєш, пригадує мені тюремну камеру. Дуже подібна ця кімната?... Довга, порожня... Можливо, що я відпочив-би і виздоровів.

— Без сумніву, виздоровів-би... Підожди... Я вже щонебудь придумаю... Гм...

Цілий тиждень Андреев не показувався, аж одного вечера, неждано, як Соломко хотів лягати спати, прибіг радісний і веселий. Ще з порога кричав:

— Ані кроку! Не смієш більше лягати на свій бідний барлог!... Складай в скриньку все своє добро, як маєш... Кинь там домашні прибори... К чорту. Велике переселення народів на домашню Ревієру... Ха, ха!... Найшов я братку таку. Стисни мені руку... поцілуємося опісля, як попробуєш роскоші. Ну — ані хвилини!

— Підожди! Куди? Чого?

— Поїдемо на нове помешкання... Власне це не буде помешкання, а швидче палац мадярського князя, як-що взагалі Мадяри мають князів...

І скоро складаючи в скриньку різні речі Соломко, Андреев знайомив його з будучим житлом.

— Не є там небезпечно? — обережно питав Соломко.

— Як? Небезпечно? Побачиш... Ах, я ще не сказав тобі... Прецінь вона є бувшою губернаркою...

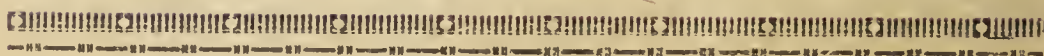
— Хто вона?

— Клявдія Георгіївна... Твоя нова господи-

ня. Справді губернаторка... Старенька матуся, яку за золото не купиш. Дай сюди білизну і книжки... Так... зараз побачиш...

— Але послухай... Ти-ж знаєш, що мої фінанси не губернаторські...

— Про фінанси потім... Зараз на це немає часу... Книжки зложи тут... І подушку. Там не грозитиме тобі ніяка небезпека. Клянуся. Сам жандармський полковник кланяється її. Ех!... При царському дворі була... Власне, я не тверджу, що певно була, але могла бути... Своїй господині ти не винен нічого? Ні? Гаразд. Ще 14 днів можеш мешкати тут? Та нехай вона провалиться з своїми 14 днями! Приготуй собі плащ і капелюх. Покривало візьми. Ноги добре окутай. Мороз. Йди до неї і скажи, що виїжджаєш... ну, в Херсон... або Київ... все одно...

VII

Барвінов знав вже цілу низку дрібних шпійонів. Знав їх помешкання, місця, відки таємно слідкували і де збиралися.

Було їх багато, але всі разом були менше страшні, як той один, захований, невидний, імени-ж його не міг ніяк довідатися.

Вуличні шпійони, зібрані із звільнених поліційних підофіцерів, членів партії, дрібних кишенькових злодіїв, не могли втиснутися в середину організації, в саме серце її. Волочилися по вулицях, тинялися, знали тільки про це, що наказували їм: куди ходить той, що знаходиться під поліційним доглядом, хто відвідував його. Багато з них були відомі по обличчі і всі знали, що вони дрібні шпійони і... ніхто не шкодив їм. Були між ними й такі, до яких відносилися революціонери добродушно.

Яшка, червонолицого, грубого чоловіка, вічно румигаючого щось, всі з насмішкою звали: "Наш Яшка". В місті не було ані одної людини, що брала участь в партії, яка не знала б його. Як йшов за ким-будь по вулиці, часто казали йому:

— Відійди кудись, Яшка!

— Не можу. Служба!

— Хіба за мною післали тебе?

— Розуміється. Сказали, щоб я вислідив, чи зайдете в дім число 39 при Михайлівській вулиці...

Тоді давали йому пів карбованця і він ввічливо поклонявся та біг до пекарні.

Урядовці, такі як Барвінов, що жили в цьому середовищу і часом виконували службу пів-писарську, пів-шпійонську, не знали теж того, хто давав охранці всі потрібні і подрібні відомості про революційне підпілля.

З почуттям зависти і бажання, люде догадувалися про “його” присутність в їх середовищу, говорили про “нього” між собою, як говориться про міліони Ротшільда, або про великих, даровитих спекулянтів. Але тоді мріяли бути на “його” місці.

Барвінов прислухувався до таких розмов, але ані разу не найшов в них щонебудь цінного. Часто зверталися й до нього:

— Ех, колего!... Як-би так стати будь-яким бомбістом-революціонером, а потім... сипати, сипати... Вони — (і вказували на кабінет начальника) — мають такого. Добре їм сипле...

(“Сипати” на шпійонському жаргоні означало: зраджувати, доносити.)

Часами давали Барвінову переписувати шифровані*) листи, що складалися з самих чисел:

**) Шифр, це умовлені знаки, якими послуговуються в таємній переписці, не тільки шпійони, але й в урядах, та армії. Ціла азбука зложена наприклад після чисел: а=5, б=1, в=0 і т д., або після яких-будь інших слів, чи піснi. (Для приміру: слова “в ночі нападуть” можуть виглядати після шифри: 1, 09, 15, 8, 42, 21, 4 і

раз письмом, що складало незрозумілі слова, інший раз числами з цілих одиниць...

Ховав для себе точні відписи тих таємних паперів і листів, що скривали тайну зради, та відносив до дому. Сидів над ними довгими зимовими вечерами, і намагався знайти ключ до розшифрування. Але шифри — зрадникові шифри, залишалися мертвими, заклятими й ненависними. Теорія правдоподібності, яку Барвінов виучив, не дала ніяких успіхів. Ані одна із згаданих в ній система не підходила.

Тоді почав шукати ключа навгад. Одного разу за ключ взяв слова гимну: “Боже царя храни”... Перше слово довгого листа стало зрозумілим: “в ночі”... З несподіванки і радості святкував перемогу.

“В ночі”....

Була це випадковість. Потім вже ніяке слово не підходило; таємниця знову замкнулася перед ним.

Шукав потім в словах революційних пісень, в кличах партії, в іменах визначних осіб. Могли-ж шифрувати на Марселезу, на похоронний марш “Ви жертвою в бою”... Перебрав всі пісні і кличі, всі відповідні речення винайдені напруженою увагою. Але всі ночі, просиджені над таємними паперами, не дали нічого.

Барвінов в трое зміцнив увагу. Пильно підслухував все, що говорили в охоранці, переглядав кожний предмет, який падав йому в очі, збі-

т. д.) Розуміється відчитати такого шифрованого листа може тільки той, хто має в себе умовлені знаки, слова, або цілу азбуку. — Прим. перекл.

рав з долівки паперці, конверти, використані аркуші синього паперу “Ремінгтона”, бо на них часами залишалися відтиски слів... Обережно сховав чийсь записник, що мав для нього особливу вартість.

Перед місяцем лежав записник на столі полковника, в червоній — сафяновій оправі і поміж його сторінками були вложені окуляри без шнурка. Як Барвінов приніс полковникові до кабінету якісь папері, молодий капітан Долгунов тримав в руках книжку і сміючись говорив:

— Теж доказ! Найшли в домі число 43, там де ставили опір.

— Так. Випала йому з кишені. І окуляри його. Домагався, щоб ми все це знищили.

Полковник тягарцем з стола розбив окуляри, а книжку порвав і кинув в кошик. Все піде в піч і без сліду згорить.

Того-ж дня дали Барвінову спішну працю і він залишився в канцелярії довше. Працював ще й тоді, як жандарми після відходу урядовців, замітали кімнати. Він знав, що кошик понесуть з кабінету полковника попри нього, і як так сталося, Барвінов задержав салдата і сказав, щоби приніс йому теплу хустку з сіней.

— Відкриваєте вікна. Протяг великий. Принесіть мені хустку з мого плаща в сінях...

— Слухаю...

Вечером Барвінов приніс вирваний з сафянових окладинок записник і розбитки сильно-го скла для короткозорих.

В записнику не було ані слова не написаного

шифрами, але Барвінов при звичаєний до цих гієрогліфів, не злився. Уважно переглянув і сховав.

— Це вже крок вперед — подумав. — Знаю, що книжка з окулярами була загублена в числі 43, чоловіком, що просить полковника, одно і друге знищити. А він є їх чоловіком, бо Долгунов говорив про нього, як говоримо про знайомого, а не про ворога: добродушно, без ненависти. Крок вперед... Ключ найдемо...

Не повертався до записника, щоби не відривати уваги від дальшого слідкування. Виконував тяжке завдання повільно і обережно, здержуючи всі нетерпіння та розпуку. З Андрєєвим не бачився.

Про товаришів в партії, до якої належав, знав мало, і знайомився з їх іменами з паперів і розмов в охоранці.

В місті по давньому переводилися ревізії, але арешти були рідші. Після одної ревізії в Гросмана, недавнього члена партійного комітету, зустрівся з ним випадково Барвінов в охоранці.

Гросман прийшов і домагався впустити його.

Полковник післав Барвінова довідатися, в якій справі і додав:

— А зверніть особливу увагу на його кишені і руки, чи немає чого... Розумієте? Він небезпечний...

Барвінов здержуючи зворушення вийшов до Гросмана і запитав:

— Що бажаєте собі від пана полковника?

Перед ним стояв юнак, в студентському однострою, Гросман, про якого в охранці говорили, що є небезпечним. Дивився на Барвінова злобно, з огидою і зневагою, як на ворога.

— Так питаються мене тут вже в третє — гарячково відповів Гросман. — Підчас ревізії забрали мені книги і підручники... Я прийшов за ними... Повернуть мені мої речі, чи ні?

— Зголошу вас, — сказав Барвінов.

Полковникові зараз-же переказав, чого прийшов Гросман.

— Ага! Ну, нехай чекає. Гросман? Так, пригадую собі. Так, так... Скажіть йому, щоби підждав, а капітана Долгунова попросить, нехай принесе мені діло*) Гросмана і євангеліє....

— Яке євангеліє?

— Маємо тільки одно євангеліє — відповів полковник. — Спасителя нашого Ісуса Христа...

Барвінов зрозумів, що це щось важне і веде до вирішення... Євангеліє!...

Книга, яку скрізь можна купити і кожне видання друкується без зміни з попереднього. Одинокa книга, в якій годі змінити хоч-би одне слово. Дати, глави і рядки однаково розложені... Для чого потребує її полковник?

Довго думав над цією загадкою лежучи в постелі, без світла, щоб краще зосередитись. І при роздумуванні нараз відгадав: “В Гросмановому “ділі” були шифровані папері. Щоб пе-

*) Кожний підозрілий революціонер, мав в охранці окремий зшиток, де записувалося про нього всі донесення. Це й звалось “діло”. Прим. перекл.

речитати їх, полковник потребував євангелія... Значить — в ньому є ключ”...

Від тої хвилі почав працювати з євангелієм. Була то тяжка праця, що забірала весь час його і примушувала засипляти за столом з утоми. З тисячу речень і десятків-тисяч слів могло бути одно слово, одно речення потрібне йому. Виписував окремі таблички, зробив систему, вираховував, ділив на відділи... Праця не поступала; вже сто табличок оказались неправдивими, але він вперто настоював на своїому.

По півтора місяця страшної праці не скінчив ще першого євангелія Матвія. І був такий перемучений, що тряслися його руки і в голові путалися думки, вичерпані безсонними ночами та шифрами.

Тепер міг працювати тільки дві-три годині і мучився своєю безсильністю.

Кожного дня табличок прибувало і розбиратися в них ставало майже неможливо. Накупив повний стіл потрібних і непотрібних паперів, книжок. І нічого не виходило.

— Надто довго тягнеться воно — думав.

А як одержав від Андреева листа, в якому він питав, як поступає праця, Барвінов рішив ризикнути. Враз з іншими паперами забрав з стола полковника євангеліє в синій оправі і в канцелярії, перед урядовцями перелистувал цїлу книгу. Всі сторони були чисті, окрім замазаної олівцем та відтисками брудних пальців 201 сторінки.

Була то 12 глава євангелія св. Луки:

1. А тоді, як зійшлися тисячі людей, так, що одні-одних дуже тиснули, почав мовити до учеників своїх: перш усього бережіться фарисеїв, бо вони обманюють.

2. Бо немає нічого скритого, що не мало-би бути явним; ані нема нічого тайного, що не стало-би відомим.

3. І тому все, що глаголали ви в п'ятьмах, буде вислухане в світлі; а що шептали ви на уха в кімнатах, проповідуване буде на дахах.

4. Глаголю вам, приятелям своїм: Не лякайтеся тих, які вбивають тіло і потім неможуть вже більше нічого робити, щоби й хотіли”.

— Ось! — подумав Барвінов. — Вічні живі слова: “не лякайтеся тих, які вбивають тіло і потім неможуть вже більше нічого робити, щоби й хотіли!” Які ці слова! І як можливо, що не злякалися їх ті, котрі дуже часто читали їх?

VIII.

Арешти і ревізії в місті притихли. Видавалося, що безпереривна нічна погоня обридла навіть охранці, що після невдалої спроби арештувати цілий партійний комітет в помешканню Гальперіна, виявила таку велику енергію.

Як після гарячого літа приходить дощева осінь, так і тепер настала доба обману, отупіння і мертвої рівнодушності.

Завмерло теж життя в підпіллі.

Скрізь: в окремих помешканнях обивателів, в спокійних міщанських спальнях, в студентських кімнатах, в пивницях, в найроскішніших покоях великих домів, в гімназіях, в пансіонах, — поширилася страшна самовбійча недуга — чума, і стала таким звичайним явищем, як буденна, дрібна крадіж. Про одних і других друкували в газетах дрібним друком на кінці, в розділі “ріжні справи”.

Люде троїлися, вішалися, підрізували собі горла, запалювали себе політі нафтою. Сьогоднішне самовбійство прогнаного з праці робітника, змінилося завтра самовбійством забезпеченого студента, що залишив записку:

“Життя в таких умовах — неможливе”.

І цим хоробливим самовбійством, частішим, як міські пожежі, вже ніхто не дивувався. На

домовини мерців ніхто не носив товариських вінців з широкими, ясними лентами, що колись бували символом співчуття і протесту; ніхто не співав похоронних пісень, не присягав помсти за їх передвчасну смерть.

Було щось тяжке в тому, що з кожним днем хороблива туга за смертю росла, гей-би ніхто не мав більше сил до життя, гей-би всіх душила невидна, але безмірно тяжка нудьга і одиноким спасінням була смерть.

Багато з тих, які заховалися в революційному підпіллі, ненаходили більше в своєму самотньому життю нічого, що давало-би вдоволення. Вмирали обманені в старих богах і ненаходили нових.

Застрелився Приходько і Янів, отруїлася ціянкалем Асиновичева. Під колеса потягу кинувся Іван Григорів і перед смертю послав одному з бувших товаришів листа:

— “Повідоміть всіх, що я скінчив через це, що запродався жандармам. Сам не знаю, що я: революціонер, або зрадник? Як вигнали мене з фабрики, арештували і страшно побили, я видав товариша Осипова. Чи маю право називати ще себе “товаришом”? Вкінці — все одно. Опісля не міг вже більше видержати і видав Маєра та Ваньку. Гроші від поліції за службу — я пропив. Тепер кінчу самовбійством, бо все остогидло мені”...

Інші залишали листи повні горя, трагіки і роспуки; другі проклинали, висміювали і робили жарти з того, що ще недавно називали святим.

Робітники, які були найбільш подразнені,

переживали руїну своїх ясних надій, не маючи змоги вмерти в нерівній боротьбі, вмирали, як старі лісні звірята на самоті, так, щоби ніхто не знав про їх смерть.

— Безробітні найчастіше находили смерть в ліску біля міста, де безпритульні блукали повні горя та роспуки, і — вішалися.

На оживлених і гамірних місцях шукали смерти інтелігенти, як-би хотіли своєю смертю вдарити по нервах тупої міщанської байдужності.

Приїздили до кафе-шантану і стрілялися в окремих кабінетах, обприскували своєю кров'ю обої стін, замазували чарки від вина і посуду власними мозками. Троїлися в найкращих покоях великих готелів, де часто мешкали подорожуючі мільйонери і генерали.

Інші вбивали себе на вулиці, присідаючи на першу принагідну лавочку біля воріт, поміж кипучою вуличною юрбою.

Так застрелився перед театром в середині міста, що шуміло ранішнім непорядком і турботами, Горбунів, бувший пропагандист, учень Ласкавця. Перед двома роками велися в його помешканню живі розмови, збиралися гуртки і перед ними виступав він, загорілий юнак, що одідичив по своєму вчителі повагу і красу мови. Ніхто не знав, які страшні терпіння і нудьгу самоти, які муки слабости пережив він опісля, як його помешкання опустіло неначе могила три рази перетрушене поліцією, як він був опущений давнішими товаришами, розбитий і слабкий. І тільки зараз, після смерти, довідалися про це з його довгого щоденника, я-

кий залишив товаришам. Ласкавець приніс його і читав уривки перед Андреевим і Северлівим.

...У вас немає краси — писав Горбунів, — ані у вас, мої бувші товариші, про яких я був переконаний, що найшли зміст і красу життя!... Ех, не робите ви це, що потрібно... Я теж не знаю, чого саме потрібно, але я — відходжу. Не вірю в ніщо... Ваша свобода... і вона є неволею. Всі є невільникми, починаючи мужиками і кінчаючи царями. І ніхто не знає краси життя, одинокого змісту життя... Надсон добре сказав: “Немаю, кого міг-би я любити, немає, кому міг-би я молитися”...

— Забув про красу майбутнього — замітив Андреев. — На велику красу грядущого!

Северлів легко усміхнувся. Ось він, пролетар з крові й кости, який в життю мав ще менше краси, як мав Горбунів, — не застрелився. І насмішкувато сказав:

— Заліз кудись, де немав що робити і попав в божевілля. Повинен був займатися декадентством, бо це для інтелігентів, а він вліз в революцію! До того й пив ще, як навіжений. А потім — “неможу товариші... Немаю, кого міг-би любити, немає, кому міг-би молитися”... Ех! Запрашка!...

— Не смійтеся! — швидко перервав його Ласкавець. — Горбунів був чесною людиною! Пив? А ви не пете? Ви переконані, що ніколи не впетесь? І хіба невідомо, що Горбунів і пив, і писав свої записки вже як хорий чоловік? Перечитайте собі, як пояснює медицина сьогоднішні самовбійства! Є це одно з явищ

епідемії. Є заразою, як зараза тифу, туберкульози і чуми. Так, так! Потрійним! А половина з них — робітники... Ви чуєте?

— Не перечу — відповів Северлів, що відносився до Ласкавця не дуже дружньо. — Читайте ще дещо...

— Не варто! Крик хорої душі, яка віддала справі все, що могла, ви зустрічаєте своїм... вибачте... грубим сміхом, ніби-то чистокровного пролетаря! Тимчасом це звичайне вдавання і самолюбство!

— Розумійте, як хочете — байдужно процідив крізь зуби Северлів.

— Я так і розумію: вдавання і зарозумілість, самолюбство!...

Настала прикра мовчанка і Ласкавець, щоби перервати її, звернувся до Андреева:

— Передайте цей записник Соломкові. Він все таки добре знав Горбуніва. Правда?

— Так. Але не зараз. Соломко ще не здоровий.

— А я думав — сказав Ласкавець, — що він перший покінчить самовбійством. Памятаєте, як дивно заховувався він підчас утечі?

— Так, було погано. Сьогодні дещо поправився...

Андреев нікому не говорив, де живе Соломко. Рахував на його виздоровлення, на його поворот до підпільної праці, що потребувала людей обережних і досвідчених. Часто питався про нього губернаторки і Фені, яка відвідувала Соломка, носила йому нові книжки, часами й сам бував у нього, проводив годину-дві, відірвавшись від партійної праці. Але такі від-

відини для Андреева були тяжкі. Важко було відповідати товаришові на низку неспокійних питань, якими самий мучився — про конспіративні справи, сьогодні знищені, вигибаючі, не-потішні. Соломко-ж був надто обережний, щоби вірити в слова Андреева, неначе то партійні справи в порядку і що все йде “мирно” та “поволеньки”. Він, людина ніжних почувань, вгадував неправду і дивувався, чому товариш послугується нею.

— Що-ж Василю? Боїшся говорити правду, значить кепсько. Кепсько?

— Кепсько! — вирвалося Андрееву. — Але є надія...

— Коли? Та-ж ти оптиміст і кажеш кепсько... А це значить брате, кінець..

— Ні, ні! — живо заперечив Андреев. — Кінця немає. Не може бути! Навпаки. Зараз початок. Розумієш, прийшов кінець першій частині тернистого шляху і зближається початок другої...

Соломко терпів на нервові корчі і виздо-ровлював дуже повільно. Правда, позбувся вже нервових дрогань вилиць обличчя і лівої руки. Дещо вияснилось його обличчя. Але вну-трішній неспокій залишився майже в цілості, пригадуючи очікування чогось важкого і стра-шного, що прийде невідомо відки.

Соломко блідий і зворушений, починав на-раз переглядати ціле помешкання, заглядати у всі кутки, ховатися, як хто небудь приходив, будьто домашній сторож, будьто куховарка Маланя; не розсвічував світла в кімнаті і лягав на постіль нероздягаючись. І так лежав цілу

ніч, часто піднімаючи голову і прислухуючись до вуличного шуму, що ледво-чутно долітав до нього.

Тоді його нова господиня, бувша губерна-торка Клявдія Георгіївна приходила до нього, сідала на постіль і довго балакала.

Росказувала йому дещо зі свого далекого минулого, щось веселе, ніжне, або забавне. Раз про то, як її жених, штабовий офіцер і буду-чий губернатор, таємно викрав її від тітки в я-кої вона жила, як оженився з нею; другий раз про архиєрея, що колись сказав їй, як вона була вже губернаторкою: “як-би ми ваша ексцелен-ціє залишилися тільки двоє, їй богу дуже ра-до затанцював-би з вами польонез”; иншим ра-зом про свого батька-декабриста, або про поета Некрасова, якого особисто знала... Про багато ще могла говорити.

І ці тихі нічні розмови заспокоювали Солом-ка, а рано зникали його неспокійні сподівання.

Найсильніші нервові корчі, коли видавало-ся, що Соломко умре, були в той день, як прий-шов лист від арештованої Фені з тюрми. Пові-домляла його, що випадково арештована, що за декілька днів її звільнять, та що не забрали ані одної книжки, ні листа. Соломко не пові-рив.

А як за чотири дні Феня була справді звіль-нена і прийшла як давніше, струнка, гнучка і повна життя, — він скочив з постелі, в поспіху всунув праву руку в лівий рукав блюзи і кидав-ся як опарений. Легко закружляла його голова, не із слабости, але із нежданої радості.

— Ну, розкажіть Феню швидче, що з вами було?...

— Мусите розказати ви... Що є з вами?

— Зі мною — нічого. Власне, хорий. Простудився. Не знаю... Бачите... я... я злякався вашого листа... Так...

— Боже! Я-ж писала, що нема ніякої небезпеки, а він злякався!

— Так, я знаю... Але я не вірив.... Тому, тому, що...

— Чому?

— Тому Феню... Я... я надто зв'язаний з вами... Ні. Щось більше, як... Ах, як-би ви знали! Тому, що... кохаю вас Феню, дуже — дуже кохаю!... Дорога мою Феню!...

Подала йому руки і радісно відповіла:

— Ну, але-ж... і я кохаю вас....

— Мене? Хорого? Розбитого? Поганого?

— Ну, розуміється! Поганого і рівночасно дурненького, що таївся перед мною і нічого не добачував...

Соломко випрямився, раптово обняв Феню і хутко поцілував. І не відриваючи своїх тонких, слабих рук, довго держав її в своїх обняттях.

І не знав, чи це сон, чи дійсність?

ІХ.

Довгими-предовгими вулицями їхав на найп'ятій повозці Андреев. Потрібно було їхати як найшвидче, а сіренька конячка ледво волочила ногами.

— Піджени його, брате!... Хіба стомлений?

— Добре кажеш, пане. Конина стомлена. Тому, що — тільки подумай — від самого ранку працює. Власне він і я. Послабли ми... Підігнати можу... Чому-ж би ні? Тільки знаєш, як я його, наприклад, два-три рази чвяхну по хребті, то він подумає собі про мене, свого пана: ти нечесний чоловік... Батою бити вмієш, але дати вівса не хочеш. Хоч воно німа худобина, але розуміє все... Як наш земляк...

Візник бачив, що в повозці сидить простий чоловік; по привичці називав його паном, як всіх своїх гостей і казав йому "ти". А Андреев, щоби скоротити час, балакав з дідусем.

— Так він голодує в тебе?

— Та голодує... Як тільки доведу тебе, то може назад когось відвезу... Потім будемо їсти.

— Ах, ти поганий... Хочеш, зїмо ту біду разом? Добре? Я потребую швидче їхати, а твій Сивий потребує вівса... Правда, кінь зветься Сивий?

— Правда... Сивий! — дивувався візник.

— Ну, бачиш!... Зробимо ось що: дамо Сивому тригривенник на овес... З умовою... Добре? Як буде бігти, додам три гривенники на овес. Ну, скажи йому... Хоче?

— Можливо... На торгівлі розуміється теж. Ну, Сивий! Но! Н-но! Вівса дістанеш... Н-но, сукин сину!... Рушайся!

Кінь підскочив, і як-би розумів обіцянку, а власне велику і близьку порцію вівса, почалап-кав швидче.

Дорога була ще далека, аж за ліхтарнею. Півтора верстви. В інше місце Андреев йшов би пішки, — любив навіть багато ходити, але тепер хотів як найшвидче дістатися на місце назначене Барвіновим.

Осінь і зима поволі минули в очікуванні сьогоднішнього дня.

Розуміється, аж сьогодні ранком одержав Андреев листа, що для невтаємниченого було звичайним, а для Андреева дуже важним.

Барвінов написав декілька рядків:

— “Одяг, який ви замовили собі, є цілком готовий. Можете забрати собі його. Поручаюся ласкавій пам'яті. А. Петрів. Краще пізно, як ніколи...”

І тільки останнє речення було для Андреева загадкове. Все інше: про замовлення одягу, підпис Петрова, було ясне, давніше умовлене, на випадок надзвичайної зустрічі. Означає воно: “я відкрив провокатора, моя місія в охоронці закінчена”.

Але що означають слова: “Краще пізно, як ніколи?”...

Не міг пояснити собі.

І поки коник волікся довгими і кривими вулицями, здовж безконечних плотів, складів і крамниць, Андреев, який вже за годину довідається правду від Барвінова, хотів відгадати її.

Чому пізно?... Певно тому, що провокатор зруйнувавши організацію, якій забрав останні сили, виїхав кудись, де з нелегальних організацій не залишилося й сліду і де не було кого зраджувати?... Але-ж ніхто з членів комітету не виїхав...

Не виїхав... Сьогодні рано відїхав Гросман, той невдалий член партійного комітету, за три місяці праці зломаний, розбитий, без віри в можливість дальшої боротьби. В'янув швидко, як молоде дерево, в якого підтяте коріння. Як зрозумів, що праця не для нього — почав пити. Жадно пив горілку з дешевим пивом, затуманюючи гарячу голову аж до несвідомости. І це був вже кінець. А ось Гросман виїхав... виїхав перед безсильністю, перед самим собою. Невже він? Але-ж хитра і обережна зрада була власне перед ним... Можливо, що він... Однак не виключене, що хтось інший...

Всі інші виїздили на день або тиждень, щоб змити поліцію, їздили сюди й туди по залізниці, і поверталися, змінивши вигляд та одяг. Так робив він самий і Ласкавець і Северлів.

В тій хвилі впало йому на думку, що Барвінов вкаже на Невідомого.

Видавалося правдоподібним: Невідомий був провокатором. Так, так! Від часу його смерті зменшилися переслідування. А як боролися в помешканню Гальперіна, найшов для себе окре-

ме місце без небезпеки і про нього могла знати поліція, тому й не стріляла у віконце... Не хотів відійти разом з іншими, чекаючи на своїх помічників, жандармів. Розуміється, згинув при вибуху, але.... він-же, як і всі, не знав, що Васьків приготував бомбу і що кине її..

Думка ця захвилювала його, хоч не на довго. Згадка про забитого товариша відкинула підозріння. Немає права зневажати його!... Де-ж докази цих здогадів?...

Так хто-ж?... Хто-ж є той таємний і проклятий?...

Ах, краще й не думати про це! Краще підождати, аж доки Барвінов не кине йому в обличчя, як каменем, це страшне ім'я...

А як... Соломко?

— Ні! Що це я?... — ледво чутно сказав Андреев. — Соломко!... Це неможливо!... Тільки не думати!... не думати!...

Переїхали залізничий шлях і помалу тягнулися кривими вуличками, з одноповерховими деревляними домиками, з дверми або трьома віконцями, що дивилися на вулицю білими і червоними занавісками.

Довкола було тихо і порожньо. Тільки здалека долітав сильний гуркіт і тяжкий віддих величезної залізничої майстерні, яка пожерала молодих і старих робітників з передмість, стягала їх всіх з тих дрібненьких-деревляних домиків під свою безконечну, велику, сіру стріху, заглушувала їх голоси гуркотом машин, ревом і свистом, висисаючи з них самотній маєток — силу мускулів.

Колись в цьому окрузі була сильна робітни-

ча організація, зараз — зруйнована. Розсипалася, як будова, фундамент якої підмила невидна вода. Розсипалася, а її рештки — окремі гуртки, переслідувані зрадою та провокаціями, відсунулися від праці, завмерли, побоюючись злучитися...

— В право, або в ліво? — перебив його думки візник.

Оглянувся: Огородна вулиця, остання на передмістю, за нею простягалися десятини огородничих плянтацій, званих “болгарськими”. До числа 7., куди повинен прийти, було ще 200. — 300 кроків.

Їхати було непотрібно. Могло-би звернути увагу на вулиці, що не привикла до повозок. Тут ходять всі пішки.

— Стань дідусю тут... Далі болото і ти застряг-би з конем... Піду пішки...

Здержуючись з трудом, щоби не побігти, Андреев вступив до домика і вбіг на подвір'я. На східцях сидів Барвінов. Його схудле обличчя із закритими устами і нахмареними бровами, було непорушне і смертельно біле. Видавалося, що глибоко задумався над чимсь дуже важним.

— Боже, як постарів! — мигнуло в голові Андреева. Хотів запитати його про здоров'я, але зараз пригадав собі, що перед ним стоїть людина, яка принесла тяжку і страшну відомість, тому без привітання спитав:

— Як-же?

— Підемо — відповів Барвінов теж без привітання.

Увійшли в маленьку, побічну кімнатку, май-

же без мебелі, що ждала на свого огородника, який кожної весни мешкав в ній.

— Ну, як-же? — повторив Андреев: говоріть! Але перш усього мусимо привітатися. Здорові були, товаришу! Ну, говоріть!... Найшли?... Хто-ж це?

— Так, досить довго шукав, але краще пізно, як ніколи... За це сьогодні знаю його докладно і безсумнівно...

— Хто-ж це? — швидко, без віддиху спитав Андреев.

— Провокатор — продовжував Барвінов, — провокатор, який давно вже є членом партійного комітету і чотири роки на службі охоранки, зветься... Ласкавець... Це його ім'я. Окрім цього знаю ще імена чотирох менших провокаторів, які часто брехали охоранці, як самі не мали правдивих відомостей.

— Ласкавець! — перервав його Андреев.

— Так він. Докажу вам.. Я приготував на це.

— Так ось, як воно!... “Товариш” Ласкавець...

— “Товариш” Ласкавець...

Оба замовкли. Андреев не міг зараз питатися про всі подробиці: вражіння короткої вістки Барвінова було надто сильне. Докази? Суд буде потрібувати їх...

Андреев переживав перше вражіння страшною вісткою і рівночасно жданою і рівночасно нежданою. Прецінь знав-же, що один з них, партійних провідників в комітеті, є зрадником. Чекав, що Барвінов прийде і назве одно з близьких і знайомих імен. А сьогодні Барвінов на-

звав і Андреев був заскочений несподіванкою. Він-же нікого не міг підозрівати і імя провокатора мусіло бути неждане. Яка страшна, чорна безодня!...

Барвінов підійшов до вікна. Розумів зворушення Андреева, хоч сам був холодний і спокійний. В цій хвили не думав вже про Ласкавця. З ним вже все готово. Треба думати над іншим: куди від'їхати?... Тільки тепер, як з нього впав тягар писарської служби в охоранці, може стати дійсним революціонером. Видержав тяжкий іспит. Куди-ж закине його доля далі?

Грізну мовчанку перервав Андреев. Приступив до Барвінова. Світло падало на його обличчя і ясніше відкривало зміну в його поведінці. Гостріше виступали черти в обличчі, в короткостриженому волоссю — що посріблилося сивиною. Дивна сивина в тридцятьлітньої людини! Тільки в постаті і при держанню голови залишилося щось певне, камінне, непохитне.

— Тільки з цею справою покінчіть ще сьогодні... — просив Барвінов.

— Сьогодні?!

— Так, бо я більше не повернуся туди... Тут вже й мої речі. Завтра від'їду...

— Що? — скрикнув Андреев.

— Завтра. Вірте мені, не можу довше... Мушу обов'язково від'їхати завтра рано...

— Куди?

Барвінов здвигнув плечима. Куди поїде? Хіба-ж він знає?

Але Андреев боявся спішности. За мало ма-

буть одного вечера на вирішення такої важної справи.

— Докажемо все це? — питався.

— О, так! Докажете! Маю приготоване все для суду. Ані один доказ не забере вам марно хоч-би хвилинки. Все я приготував, а сьогоднішньої ночі — цілком не спав — писав обвинувачення, власне спис голих фактів і доказів. Але про це вечером. Поспішіться... Як хочете, можете засідання назначити у Северліва.

— Ви знаєте Северліва? — здивувався Андреев.

— Розуміється. З доносів Ласкавця. Скажу вам ще більше: По моїй думці найкраще буде зійтися там, де перед двома тижнями було ваше засідання.

— В лісній будці?

— Так. І про це знаю... Ще багато будете дивуватися.... Значить сьогодні... Так?

Андреев зрозумів, що Барвінов мусить виїхати, що неможе залишитися...

Х.

Весняним шумом шепотів ліс. Великий ліс за містом. Недолітав сюди міський гамір з своїм гуркотом трамваїв, свистом, гармідером... Було тут приємно і тихо. Заходяче сонце багрило м'ягким промінням вершки дерев і тиха ніч насувалася з невідомих просторів. Як прийшли сюди, щоби судити Ласкавця і ждати його приходу, бажали всі тільки одного, аби не було ані тяжкого суду, ані Ласкавця, ані зрадників....

Хотілося встати і піти з піснями по лісі, з радістю вітати весну і життя... Хотілося повною груддю вдихувати гостре повітря, таке чисте і гостре. Хоч ліс був тільки шість верств від міста, — але вуличні шпіони не відважувалися приходити сюди. Тому й вигідно було збиратися в цій далекій, лісній буді.

В середині буди стояв нахилений над паперами Барвінов, а Андреев і Соломко сиділи мовчки з боку.

Соломко виглядав спокійно, хоч не цілком так, як бувають люде здорові, до всего байдужі і задоволені. Але намагався заволодіти собою і вдавав байдужного.

По вузкій стежці надійшов Ласкавець і Северлів.

Ласкавець ступав дрібними кроками, (руки

в кишенях), як людина занята, поспішаючи до важкої праці. Як на стежці було болото, або мала калабаня, то обережно обходив її або перескакував.

За ним йшов Северлів, згідно усміхаючись за його плечима. Неначе вмисне перед Ласкавцем чалапав по болоті брудними чоботами робітника, який немає часу оминати перешкоди. Нехай і цілого його оприскає болото! Він не аристократ, який боїться появитись серед вулиці в заболоченому одязі!

В кімнатці буди, куди зайшли всі, Ласкавець оправдувався за мале спізнення.

— Дурниця! — відповів Андреев.

— Ні, не дурниця, товаришу! — заперечив Ласкавець. — В партії мусить бути залізна дисципліна. В тім-то й біда, що маємо два роди годин: звичайні і години для організації. Як після організаційних годин потрібно прийти в сімей — тоді можна приходити і в десятій... А це каригідне... А-а-а.... хто-ж це?

Ласкавець замітив Барвінова, якого перед тим через короткозорість неodobачив.

— Зараз познайомитеся з ним — вимінаючи відповів Северлів. — Сядьте ближе до стола... Ось тут в кут... Під образ матері божої... — можливо буде берегти вас...

— Дякую — усміхнувся Ласкавець сідаючи за стіл. — Тут ми і без богів безпечні... Ну товариші, в чім річ?... Чому скликане окреме зібрання в день спокою?

Наступила хвиля, в якій всі замовкли.

Після умови перше слово належало до Андреева. Обвинувачення повинен був прочитати

Барвінов. Початок був тяжкий. Кожний відчував незручність перед тим чоловіком, якого так довго вважали передовим діячем партії, а сьогодні, як тяжкий камінь, висіло над ним страшне обвинувачення.

— А що-ж, як Барвінов помилився, нещасливо помилився і Ласкавець докаже свою невинність? — блиснуло нараз в голові Андреева.

Підчас загальної мовчанки Северлів встав, замкнув двері і вікно, потім сів близько Ласкавця, майже напроти нього і на коліна поставив грубу-гудзовату палицю, яку й називав: “пролетарським прутиком”.

— Ласкавче, ви певно знаєте — почав Андреев, — що наша організація розбита, завдяки хитрій і зручній провокації?

— Розуміється, — спокійно відповів Ласкавець. — Хто впрочім не знає про це?

— В такому випадку — продовжав Андреев — підозріння може впасти на кого-небудь з нас, а кожна чесна людина, дійсно віддана нашій спільній ідеї, на бажання товаришів повинна оправдатися.

— Ясно... Але хіба-ж підозріваєте когось з наших товаришів?

— Так.

— Н-ну-у-у? — протягнув всетаки ще цілком спокійно Ласкавець.

— Так... З цієї причини ми покликали... вас, щоби ви оправдалися, щоб ви доказали, як можете... В зраді обвинувачують **власне вас...**

Як з тяжким намаганням вимовив Андреев ці слова, всі глянули на Ласкавця. Він сидів в куті блідий, з очима повними зворушення, ніби хо-

тів дико закричати. Але цей вираз на його обличчі був тільки хвилинку. Страшним напруженням волі старався запанувати над собою. Хутко втер хустинкою обличчя, як-би стирав з нього маску подлости. Та обличчя залишилося бліде, тільки очі звузилися і зрівналися уста. Дрожала нервово час від часу борода.

— Чо... чо-му-ж так? — сказав повільно, поборюючи зворушення. — Це треба доказати. Це подла бре... брехня!

Очі його бистро перескакували з особи на особу. Було видно, що за всяку ціну хоче відгадати, хто його головний ворог, хто бризне йому обвинуваченням в обличчя. Тоді знову домагався доказів.

Виступив Барвінов.

— Буду мати честь подати цілу низку доказів вашої безсумнівної вини. Хочете відповідати мені на деякі питання?

Ласкавець впаяв в нього очі. Найтяще було йому це, що з обвинуваченням виступає людина, яку перший раз в життю бачить. Хто є його суддею? Відкіля прийшов цей невідомий, що знає про його таємниці? Хто він?

— Дозвольте, погляну, яке маєте число окулярів — спитав Барвінов. — Можу?

І звернувся до присутніх:

— Порівняйте оці окуляри з ось цими розбитками... Скло однаково сильно...

Всі переглянули і переконуючо хитнули головами.

— Так, скло однакове.

Соломко, звернувши окуляри, і хутко обтер хустиною свої руки.

— Так, і мені видається, що скла однако-
ві — потвердив від себе.

— Потребую цього на пізніше — продов-
жав Барвінов. — Ще одне питання: Ласкавче, ви
мали записник в червоній сафяновій окладинці.
Де він?

— Не знаю. Так! Загубив десь. Загубив.

— Де?

— Не знаю. Бог святий знає.

— Товариші! — звернувся до всіх Барвінов
— докази, які я маю в руках, я не складав в хро-
нологічному порядку. Є між ними дрібні ли-
сти жандармам і нам над ними задержуватися
шкода часу. Між іншими доказами наведу лист
Ласкавця, який шифрує по 12-ій главі єванге-
лія Луки, посланий охранці на другий день піс-
ля боротьби в домі товариша Гальперіна. Ось
він в послідовному і певному перекладі з ши-
фер:

“Утеча була переведена через вікно, яке о-
значене в пляні, котрий я післав вам під числом
шестим. Про це я нічого не знав, як і біль-
шість інших, що були в помешканню. Ніколи я
не надіявся, щоби щось подібного могло ста-
тися. Як-би був окружений цілий будинок, ні-
хто не міг-би втікти, бо спаслися всі тим, що
спустилися на дах сусіднього будинку (число
41, Дереніва), відти на балькон і по дереві на
долину. Був то прохідний дім і ми вийшли в
другу вулицю, де не було ані одного салдата.
Розуміється, я був примушений втікати з ін-
шими. Імени забитого я ще не довідався. Зва-
ли його Невідомим. Мабуть походив з Ни-
жнього Новгороду. Як довідаюся, повідомлю

вас. Ваш ранений полонений, зветься Васьків і жив в домі ч. 28 в Торговій вуличці. Якщо немає подрібностей про його особу, негайно пішлю вам. Так, добре що пригадав: ще сьогодні знищте окуляри і записник, які загубив я підчас утечі з дому Гальперіна”.

Барвінов читав виразно, після кожного речення робив передишку і дивився просто на Ласкавця. Як перечитав першого листа, спитав:

— Писали ви це, Ласкавче?

Той мовчав.

— Писали ви це, Ласкавче? — повторив питання Барвінов.

Ласкавець підняв голову і тупо глянув по всіх. Потім, як-би спамятався і пригадав, що мусить боронитися, що в руках кожного з присутніх є частина його життя, сказав швидко і злісно:

— Дозвольте, панове! — (Не відважився вже сказати: товариші.) — Дозвольте панове!... Хочу мати над собою більш авторитетний суд. Тут є люде, яких не знаю! Не знаю навіть хто вони і як можуть судити мене?... Ось цього пана не знаю. Бачу його вперше. Хотів-би я знати, коли пізналися з ним інші. Де і як познайомилися ви з ним Северлів?

— Сьогодні, тут в лісі...

— Ага! Тільки тут!... І вірите більше йому, як мені... А ви Соломко?

— Знаю товарища Барвінова давно...

— Барвінова!... Імя це ані разу не було згадане в партійних кругах!... Це звичайний кар'єрович, яких сьогодні багато...

— Ні — це є товариш, за якого ручу я, і

знаю його давно — заявив Андреев.

— Але-ж й мене знаєте давно... Чому-ж думаєте, що власне я є зрадником, а не він?!

Ласкавець свідомо шукав продовження суду. Бачив, що немає ані крихти надії на рятунок. Бачив, що необхідно ухилятися від прямих відповідей, звалювати вину на інших, брехати і обманювати в таємній надії, що запутає суддю, і хаосом заперечень замаже темні місця. Але як рішача ухвала суду буде відложена — ах, тоді утіче на край світа, в Америку, або заховається в тайниках охоранки. Утіче!

— Не маєте посвідки, що цього листа писав я! — відповідав Барвінову. — Потверджую, що обвинувачення ваше є брехнею і що ви прислані поліцією для провокації!...

— Докажу, що листа цього писали ви. Якщо товариші матимуть сумнів про мою чесність, або будуть підозрівати мене в чому-небудь — буду оправдуватися. Робіть так само й ви. Оправдайтеся! Збийте хоч один факт наведений мною... — спокійно говорив Барвінов.

— Розуміється товариші — звернувся до всіх — лист Ласкавця, означений мною числом 1. і тількищо-перечитаний, не підписаний. Але, порівнявши окуляри, про які він писав, з розбитками, котрі приніс я для доказу, кожний переконається, що окуляри і розбитки скла, однакові. Скло є випукле, число 8... Однак припустимо, що це надто слабкий доказ... Нехай!... Зараз дам сильніший... Взагалі Ласкавець ніколи не підписувався своїм іменем. На це він був надто обережний і виступав під назвиськом "Учений", а частіше "Вірний"... Вірний

зраді, пише в листі число 2 (без дати), який є без сумніву продовженням ненайденого мною початку. Перечитаю його:

“До партійного комітету вступили: робітник Северлів (адресу його знаєте) і Гросман, студент, який недавно вступив в партію. Окрім мене залишився в комітеті тільки Андреев, бо Соломко занедужав і мешкає невідомо де...”

— Нехай відповість Ласкавець, кого можна розуміти під реченням: “окрім мене?” Знаємо, що в комітеті були: Андреев, Северлів, Гросман і Ласкавець. Вичислив дуже необережно назвиска трьох перших, то є всіх, окрім себе самого — Ласкавця! Це й означає “окрім мене!!” Ясно товариші, чи ні?

Відповіли два. Соломко притакнув головою а Северлів насмішкувато сказав:

— Розуміється, дуже ясно. Більше годі й бажати собі.

Барвінов продовжував:

— Тепер перейду до листа ч. 3. Ласкавець відповідає в ньому перш усього на питання охоранки:

“17. січня. Праці немає майже ніякої. Не було-би змислу арештувати Андреева і близьких йому людей, бо все одно не втічуть; краще буде накрити їх при більшій праці, щоб були докази. Він без сумніву приступить до такої праці, де розуміється буду й я. Тільки треба на якийсь час дати спокій, щоби обманути їх в безпечности. Тоді вилізуть з нор і приступлять до діла. Сьогодні можете доказати їм тільки приналежність до партії, і більше нічого... А цим нікому не зробите несподіванки.

Окрім того, мусите відвернути підозріння, яке могло-би впасти на мене. Що є зі мною?

Як хочете, можете арештувати Далекого (дійсне назвиско його є Вишневський). Про нього я дав вам відомости давніше. Виїхав в село Коробкіно і живе в волосного писаря Щедрова, як його внук. Обвинувачення проти нього знаєте. Тільки арештувати мусите випадково. Зійдемося на старому місці в четвер. Принесіть гроші. Ваш **Вірний**.

Не забувайте, що Вишневського (Далекого) департамент шукає вже другий рік і що це пташок не малого калібру...”

— Товариші! Де є Далекий? Може Ласкавець скаже нам?

— Повішений! — відповів Андреев.

— Повішений?! — крикнув Соломко. Перед ним, тоді хорим, затаїли арешт Далекого, який виїхав був в село і там несподівано арештований. Тоді думали, що це звичайний випадок, нещастя. Далекого засудили і повісили.

— Так, так! Бідняга Далекий згинув, і ось хто затягнув петлю! Ласкавець!

— Я ні! — закричав Ласкавець.

— Ех, ви ні!... — сказав Барвінов. — Нехай!.. Може ще нам скажете, як звучала телеграма, яку післали вам на другий день після арешту Далекого, з охранки?...

— Телеграма? Я не одержав телеграми.

— Одержав!... — потвердив Барвінов. — Післали вам її з залізниці... Ось посвідка, яку найшов я в сміттю охранки:

“22. січня. Число 879. Ласкавцеві”: А зміст був слідуєчий:

“Подайте подрібні відомости про свого далекого рідного”...

Хто не пізнав-би в цьому Далекого?!...”

Швидке нервове зворушення Ласкавця пропало так хутко, як і появилось. Було ясно, що спасіння нема, що замкнувся над ним перстень, з якого виходу немає. Жах перейшов в дивну мертву апатію. Думки замерзали і ледво ворухилися в голові.

Згадав чомусь, що сьогодні ранком купив велику коробку зубного порошку і мило, що пахло фіялками. Влізливо мучило його питання, хто після його смерти забере мило і порошок. Відганяв цю глупу думку, але вона вперто поверталася назад, як літна муха: хто візьме?!... Було дивно подумати, що за годину, або дві, перестане бути потрібним для Ласкавця все, що накупив собі, що одержав і що любив. Залишаться нерозрізаними книжки про синдикалізм. Відповідати на питання Барвінова не хотів і не міг. І не було потрібно слів.

Хвилями видавалося йому, що тратить свідомість і летить стрімголов в чорну, бездонну пропасть. Але думка, що його забють в цій понурій буді, приводила знову до себе.

Був момент, в якому свідомість його ожила, як-би зажевірла сліпучим, ясным світлом. Виповзало бажання вирватися відсіль і утікати бистро, хутко, як вітер, заховатися перед небезпекою. Здійснити цей плян спасіння видалося йому можливим: ось він раптово кинеться до плаща — (в кишені є револьвер) — і пробє собі дорогу.

Зробив бистрий рух, щоби встати, але... Се-

верлів, що сидів напроти нього, підвів свою грубу падицю.

— Сядь на своє місце! — крикнув грубо — бо як впережу тебе...

— Тихше товаришу! — перервав його Андреев. — Нє гарно так...

— Так, не гарно! На таку сволоч треба уважати, бо втіче. Соломко, погляньте в його плащ! Там буде бравнінг.

Найшли бравнінг.

Ласкавець засунувся в кут, міцно стиснув гарними руками голову і знову попав в стан апатії і байдужності. Ще менше, як до хвилинового пробудження розумів то, що читав Барвінов.

Доказ за доказом сплітався в довгий ланцюх хитрої і обережної зради. Слухачі не мали вже ніякого сумніву про вину Ласкавця. Цікавились тільки способом і переведенням провокації. А провокація була переведена хитрим чоловіком, який обдумував кожний крок, кожне слово. Часами промовчував події, не згадував осіб з обережності, щоби не зрадити себе, або з боязні перед жандармами, які могли прискіпити арештування і цим скомпромітувати його. Відложував арешти, вичікуючи вигіднішого моменту. Не чіплявся рядових членів партії, віддаючи їх на поталу дрібніших шпівнів. Нищив всі діла і пляни організації зараз, з початку, а як боявся, що вийдуть зпід його контролю, дозволяв приготуватися до всего, щоби набрали ширших розмірів і зраджував все на передодні здійснення, аби похвалитися вірною службою.

Андреев часто здвигав плечима. Як це могло бути, що він швидче не догадався? Як могло бути, що він не відчув, що з ним рука в руку йде оцей зрадник, який не видавав його в руки ката тільки тому, що вичікував більш вигідного дня?

І пригадалася Андрееву палка і прекрасна промова Ласкавця перед повстанням.

Так... Говорив зрадник, який за дві години після цього післав охоранці докладне звітлення про віче. І одержав за це шелестючі паперці, які купили його душу.

Гроші! Прокляті гроші, ціна крові!

Гей-би молотом на ковадлі, вдаряв Барвінов і виразно читав доказ за доказом. Невідчував при читанню ані смутку Андреева, ані злобної посмішки і радості Северліва, ані зворушення Соломка. Все це пережив він швидче і зараз ненавидів зрадника такою ненавистю, яка не проявляється поверховно, але живе, як душа людини, як зміст життя. Ось читає довгий лист Ласкавця, де донесення переплітаються цинічними замітками бідного характеру, що й свідчить про інтимні стосунки Ласкавця з його панами.

...“взиваєте мене, щоби я певно вислідив, куди ходить і де живе Теодозія Пятнашова”..

— Товариші! — здержався Барвінов. — Ви певно знаєте Теодозію Пятнашову?

— Отак! Цеж наша Феня...

— Феня! — скрикнув Соломко. — Так, так, це вона. Читайте!...

...“взиваєте мене, щоби я певно вислідив, куди ходить і де живе Теодозія Пятнашова.

Стала любовницею Соломка. По її слідах можете відкрити, мені невідоме, його помешкання, в якому заховався, вдає хорого і проводить час на поцілунках з своєю коханкою. Можливо, що вдалось-би захопити їх обоїх в... пікантній ситуації, що їй підходило-б добре до процесу з нашими героями. Думаю, що як Соломко ховається від праці, то не потребує арештувати його. Порахуватися з ним вспієте... В помешканню Пятнашової ви не повинні були переводити ревізії — про це я вам казав — бо тоді там нічого не було. Треба було 2 або 3 дні подождати. До неї повинен був прийти Орлов, якого шукаєте й ви. Знаєте його під псевдонімом Валентин. Ну, але як ви арештували її, його повідомили про це. І я сам сказав йому тому, що инакше проти мене могло появитися поважне підозріння. Його післав я в Москву до братів Олійників. І власне тому дивуюся вашій несподіваній ревізії в Пятнашової, яку скоро будете приневолені випустити через недостачу доказів. Можливо, що з нудьги захотілося вам поритися в тепленькій постелі гарненької панночки, яка є...”

Сухим тріскотом загремів раптово..... вистріл і перервав читання...

Ніхто не ждав його і всі мигом кинулися в бік, та витягнули з кишень револьвери. Видавалося, що хтось вистрілив з надвору через вікно.

Але зараз-же пізнали, що стріляв Соломко.

Ніхто перед тим не запримітив, як він встав з свого місця, задержався два кроки перед Ласкавцем і вистрілив. Тепер стояв закаменілий,

дещо нахилений до Ласкавця і вперто дивився, як з голови Ласкавця, що безсило впала на стіл, малими, чорно-пурпуровими краплями капала кров. Куля поцілила в чоло, вивертіла малу дірку і прикувала очі Соломка до себе.

Всі кинулися до нього і схватили за руки, не розуміючи, чого він так зробив.

Соломко послухавно віддав бравнінг. Глянув по товаришах і нараз — нервово задрожала ліва частина його обличчя. Корчі розплилися по цілому тілі і він почав трястися та хитатися з боку на бік. Щоби знайти якусь опору, схватився за руку Андреева.

— Що ти зробив? — закричав Андреев. — О! Все це страшно!... Забитий? Барвінов, подивіться швидче...

— Думаю, що забитий...

— Це... я... я... його... його... — ледво вимовив Соломко. — Він... є про... про... во... катор... Тепер зна... знаю...

— Але-ж будь тихше! — кинув Андреев вивертаючи свою руку від Соломка. — Все це страшно! Мусимо як найшвидше закінчити. Нехай кожний з нас скаже, чи Ласкавець повинен бути покараний смертю, як зрадник?...

— Так!

— Так!

— Так!

— Тоді візьміть револьвери і стрільте! Тільки швидко, може мучимо раненого... Швидче!...

Підняли бравнінги і вистрілили декілька разів без мірення.

Вистріли затрясли заповишеними стінами лісної буди. Ніхто не думав, що можуть при-

кликати собою принагідного прохожого або лісного сторожа. Стріляли, бо мусіли покінчити швидко, не думаючи над нічим.

Як затихли вистріли, оглянулися всі, відки долітали дивні згуки.

Це Соломко впав на землю і корчився в страшому нервовому нападі. Хотів сказати щось, але замість слів виривалося з уст дике хропіння. Рвав на собі одіння, кусав і дряпав руки. Барвінов прискочив до нього.

— Справді збожеволів! І навіщо було брати його сюди? — шепнув Андреев Северліву.

Северлів теж шепотом відповів:

— Так.... від цих панів можна всего надіятися...

Було незрозуміло, про кого говорив: про Ласкавця, чи про Соломка.

Северлів і Барвінов заходилися ще біля хорого, як Андреев вийшов з будки і з кривих східців пірнув в густу пітьму.

Ліс був тихий, задуманий, як-би поховав в собі таємницю крови пролитої в його глибині.

З міста рідко долітали гудки паротягів.

Десь близько постогнував потяг.

Переклад зроблено в червні 1923 року,
в м. Празі, столиці Чехословацької Республіки.

